

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

2007

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS FODOR PÁL

BIRTALAN ÁGNES, IVÁNYI TAMÁS ÉS SUDÁR BALÁZS
közreműködésével

BUDAPEST

A borítón: İbrâhîm Hakkî Erzurûmî Efendi (megh. 1780): *Ma'rîfet-nâme* című matematikai, fizikai, földrajztudományi ismereteket tartalmazó enciklopédikus műve. f.85 v.: *Bolygók pályáit szemléltető csillagászati ábrák*. MTAK Keleti Gyűjtemény Török F 21 (18. sz. vége).

ISSN0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Bereczki Zoltán: Az ordoszi Dzsingisz-kultusz rövid története</i>	5
<i>Péri Benedek: Kakşal. Egy szó Fethali Kacar Kazvînî Behcet ül-Lügât című szótárából és ami körülötte van</i>	27
<i>Dávid Géza: Adalékok Szigetvár török kori történetéhez</i>	39

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

<i>Varga Szabolcs: Volt-e vár Eszéken 1526-ban?</i>	49
<i>Fodor Pál: Adatok az 1596. évi egri (mezőkeresztesi) oszmán hadjárat költségeihez</i>	60
<i>Csorba Görgy: Adalék Németh Gyula pályakezdésének történetéhez</i>	70

SZEMLE

KÖNYVEK

<i>Molnár Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon (METEM Könyvek, 44.) (Varga Szabolcs)</i>	76
<i>Dávid Géza: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok (Molnár Antal)</i>	79
<i>Goldziher Memorial Conference. June 21–22, 2000. Budapest. Oriental Collection, Library of the Hungarian Academy of Sciences (Keleti Tanulmányok, 12. Sorozatszerkesztő Apor Éva). Ed. By Éva Apor – István Ormos (Iványi Tamás)</i>	84
<i>Farhad Daftary: Az iszmácliták rövid története. Egy muszlim közösség hagyományai. Fordította Hajnal István (Iványi Tamás)</i>	90
<i>Mongol játékok és versenyek. Szerk. Birtalan Ágnes (Kara György)</i>	91

KIÁLLÍTÁSOK

<i>Kéziratos kincsek a könyvtár Keleti Gyűjteményében: Magyar Tudományos Akadémia, 2007. május 7–18. (Kovács Nándor Erik)</i>	94
<i>Dzsingisz kán és öröksége: Magyar Nemzeti Múzeum 2007. május 24. – 2007. szeptember 2. (Birtalan Ágnes)</i>	99

KRÓNIKA

<i>Körösi Csoma Sándor hagyatéka az Akadémiai Könyvtár honlapján (Orosz Gergely)</i>	101
--	-----

Contents

STUDIES

- Zoltán Bereczki*: A short history of the cult of Chinggis khan in the Ordos desert. 5
Benedek Péri: *Kakşal*. A word from a 19th century Turki-Persian dictionary 27
Géza Dávid: Data on the history of Ottoman Szigetvár..... 39

MINOR HISTORICAL DATA

- Szabolcs Varga*: Was there a castle in Eszék in 1526?..... 49
Pál Fodor: Data on the costs of the 1596 Ottoman campaign against Eger
(*Mezőkeresztes*) 60
György Csorba: Data on the start of Gyula Németh's career..... 70

REVIEW

BOOKS

- Antal Molnár*: The Catholic Church in Transdanubia under Ottoman rule
(*METEM Books*, 44.) (*Szabolcs Varga*) 76
Géza Dávid: Under the rule of pashas and begs. Studies in demography and
administrative history (*Antal Molnár*)..... 79
Goldziher Memorial Conference. June 21–22, 2000. Budapest. Oriental
Collection, Library of the Hungarian Academy of Sciences (Oriental Studies.
Editor Éva Apor). Ed. by Éva Apor – István Ormos (*Tamás Iványi*) 84
Farhad Daftary: A short history of the Ismaʿilis. Traditions of a Muslim
community. Translated by István Hajnal (*Tamás Iványi*) 90
Games and races of the Mongols. Ed. by Ágnes Birtalan (*György Kara*)..... 91

EXHIBITIONS

- The Manuscript Treasures of the Oriental Collection of the Library:
Hungarian Academy of Sciences, 7–18 May 2007 (*N. E. Kovács*)..... 94
Chinggis Khan and his heirs. The Mongol Empire: Hungarian National
Museum, 24 May 2007 – 2 September 2007 (*Ágnes Birtalan*)..... 99

CHRONICLE

- The Bequest of Alexander Csoma de Kőrös on the website of the Library of
the Hungarian Academy of Sciences (*Gergely Orosz*) 101

TANULMÁNYOK

Bereczki Zoltán

Az ordoszi Dzsingisz-kultusz rövid története

A mongol mitológia és vallástörténet egyik, mélységeiben kevésbé kutatott jelensége a mára több mint hétszáz esztendeje létező Dzsingisz-kultusz. Egyedülálló jelenséggé csak a világ egyetlen területén található meg, a ma Kínához tartozó belső-mongóliai Ordosz-vidéken, ahol a darhatok Kubiláj kán parancsát követve a mai napig végzik titokzatos rituáléikat, melyekkel tiszteletüket róják le a mongolok államalapító uralkodója, Dzsingisz kán, és feleségei előtt. Áldozatokat mutatnak be abban a reményben is, hogy a mára az Ordosz-vidéken legfőbb szentséggé vált uralkodó megsegíti őket mindennapi életük során, és továbbra is óvón tekint le népére.

Bár e kultusz a világon egyedülálló jelenség és rituáléiban páratlan módon ötvözi a különféle vallások, kultuszok és hiedelmek elemeit (buddhizmus, sámánizmus, fakultusz, helyszellemek kultusza, tengrizmus), kevés olyan orientalistát találunk, aki kellő figyelmet szentelt Ordosznak. Többen írtak ugyan e vidékről, azon belül is a központról, Ejen Qoruy-áról, az ott található ereklyéről, és a darhatok Dzsingisz mauzóleumánál végzett rituáléiról, a jelenség egészével, illetve a hozzá köthető mítoszokkal és egyéb kapcsolódó kisebb helyi kultuszokkal azonban eddig nagyon kevesen foglalkoztak,¹ a rituális rendszer egészéről, annak történetéről csupán Šaraldai,² Qurčabayatur³ és Klaus Sagaster⁴ munkáiból kaphatunk képet. A belső-mongóliai kutató, Šaraldai lehetne a nemzetközi nagyközönség számára a legautentikusabb forrás, mivel ő maga is az ordoszi darhatok közé tartozik, s jelenleg is tevékeny résztvevője a rituáléknak, ám művei sajnos csupán mongol nyelven hozzáférhetők.

A 2006-os év kimagaslóan fontos volt a mongolság számára, államalapításuk, írásbeliségük kialakulásának 800. évfordulóját ünnepelheték. Ennek kapcsán Európa ismét Dzsingisz kán nevétől volt hangos. Arról, hogy ki is

¹Peter A. Andrew, *Felt Tents and Pavilions (The Nomadic Tradition and its Interaction with Princely Tentage)*. I–II. London, 1999; Bereczki Zoltán, Szentséges Dzsingisz kánnak imája. In: *Bolor-un gerel. Kristályfény – Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére*. Szerk. Birtalan Ágnes–Rákos Attila. Budapest, 2005, 113–125; Elisabetta Chiodo, „The Book of the Offerings to the Holy Činggis Qayan.” A Mongolian Ritual Text. Part I–II. *Zentralasiatische Studien* 22 (1989–1991) 190–220 és 23 (1992–1993) 84–144; S. D. Dylykov, Edžen-horo. In: *Filologija i istorija mongol'skih narodov*. Moskva, 1958, 228–274; Rintschen, Zum Kult Tschinggis-Khans bei den Mongolen. In: *Separatum – Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Bíró Sacra*. Budapest, 1959, 9–23; Žamcarano, *The Mongol Chronicles of the Seventeenth Century*. (Asiatische Forschungen, 3.) Wiesbaden, 1955, 50–55.

²Šaraldai, *Čingis xaanii ongon šüteenii tailga taxilga*. Ulaanbaatar, 2001; Šaraldai – Sayinjiryal, *Altan ordon-u tayily-a*. Köke qota, 1982.

³Solonyod L. Qurčabayatur, *Zum Činggis-qayan-kult*. Osaka, 1999.

⁴Klaus Sagaster, *Die Weisse Geschichte*. (Asiatische Forschungen, 41.) Wiesbaden, 1976.

volt a mongolok államalapító uralkodója, milyen tetteket hajtott végre – legyenek azok az európai ember számára nagyszerűek vagy hátborzongatók –, elég sokat megtudhattunk a tavaly számos helyen megfordult,⁵ idén pedig Magyarországon látható *Dzsingisz kán és öröksége* című kiállítás révén. Ám arról, hogy miként őrizte meg Dzsingisz emlékét a mongolság, hogyan vált szinte rögtön halála után nemzetsége védőszellemévé, mi módon lett buddhista istenség és Ordosban a legfőbb szentség, arról igen keveset lehet tudni. Jelen tanulmány célja, hogy röviden és közérthetően bemutassa az ordoszi Dzsingisz-kultuszt.

A Dzsingisz-kultusz kialakulásáról

Az ordoszi kultusz kialakulásának pontos idejéről többféle feltételezés is létezik. Néhány kutató, mint Chiodo vagy Elveskorg igen késői időpontra, a 15. század második felére helyezik,⁶ míg mások (Šaraldai és Qurčabayatur) a Dzsingisz halála utáni időkre, a 13. század végére datálják. A darhat hagyomány úgy tartja, hogy Dzsingisz kán tisztelete Kubiláj kán (1260–1294) parancsára emelkedett az állami kultusz rangjára a 13. század végén. Úgy vélem, hogy a kultusz kialakulásának időpontjaként az 1282-es dátumot fogadhatjuk el, amelyet Jüljaj-a tayiji ordoszi történetíró említ: „a Bölcs Kubiláj kán a fekete ló évében (1282) Qormusta tengrinek megfogadta, hogy ... a nirvanába távozott Szent Úrnak tiszteletére évszakonként áldozatokat mutatnak be ... Az áldozatok végrehajtásával, felügyeletével darhat tisztviselőket bízott meg...”⁷

Annyi bizonyos, hogy a mai Mongólia területén már Ögödej kán (1228–1241) uralkodásától kezdve hajtottak végre áldozatokat Dzsingisz tiszteletére. Ezek azonban még nem nevezhetők kultusznak, nincs kialakult rendjük, egységes rendszerük. Injannasi írja, hogy a 13. században a birodalom négy különböző pontján emeltek kegyhelyet a Dzsingisznek bemutatandó áldozatokhoz.⁸

Dzsingiszt halála után mint a dzsingiszidák, az arany ág (mong. *altan uruy*) védőszellemét kezdték tisztelni. Alakja később Tanvédőként bekerült a buddhista panteonba is, erről olvashatunk a tibeti krónikás-szerzetes Dharmatāla művében: „egyszer a Jüan-dinasztia nagy uralkodója, Dzsingisz kán, ki megforgatta a Tan kerekét, U-Tsangba ment, s nagy tiszteletet tanúsított a Tan és a

⁵Bonnban, Münchenben, Schallaburgban, Bécsben, Isztambulban volt látható a kiállítás.

⁶Chiodo, *i. m.*, II. 214; Johan Elveskorg, *The legend of Muna Mountain. Inner Asia* 8 (2006) 99–123.

⁷*Qubilai sečen qayan qar-a morin jil-tü qormusta tngri-tü öčiglen tangyariylayad ejen boyda-yin qubilyan nirvan-tu ... dörben čay-un tayily-a tabiy ergün-e kemen tayily-a-yin darqad yamutad-i yarqaju.* Šaraldai – Sayinjiryal, *i. m.*, 25.

⁸Injannasi, *Köke sudur*. Köke qota, 1979.

Tan őrzői iránt. S ő maga is a Tan hatalmas védelmezőjévé vált”.⁹ Az Ordosz vidékén azonban a legfőbb, mindenek fölött álló istenséggé, szentséggé lett.

Šaraldai a *Čayan teüke* (Fehér történelem) című krónikára hivatkozva úgy véli, Kubiláj vezette be a nyolc ős tiszteletét.¹⁰ Elrendelte, hogy számukra minden évszakban mutassanak be áldozatokat az idők végezetéig. Az ordoszi Dzsingisz kultusz alapja a nyolc ős és legfőképpen a nyolc fehér sátor tisztelete, amelyek ismertetésére a későbbiekben még részletesen kitérek. Kubiláj parancsára hat kegyhelyet építettek Ordoszban, itt hajtották végre a nagyobb rituálékat, melyeken természetesen jelen kellett lennie a nyolc fehér sáornak is, melyeket felépített állapotban – nem szétszedve (!) –, kocsikon szállítottak. A darhatok szerint ezekben Dzsingisz kán ereklyéit őrzik. A nyolc sátor nyilvánvalóan a hajdani udvartartás rendszerét, így Dzsingisz kán Arany Palotáját (mong. *altan ordon*) szimbolizálja. Sajnos a kulturális forradalom idején ezek a kegyhelyek elpusztultak, s bár később újjáépítették őket, az Ejen Qoruyában található, 1956-ban épült mauzóleum – mely legutóbb 1987-ben lett felújítva a kínai kormány segítségével – mára gyakorlatilag múzeummá vált. Itt látható a megmaradt Dzsingisz ereklyék többsége, amelyeket ma már nem a nyolc fehér sátorból, hanem innen hoznak elő az áldozatok idejére.

Kubiláj kán nevéhez fűződik tehát a nyolc fehér sátor kultuszának alapítása. Ezt látszik alátámasztani a *Mongyol ulus-un arban buyan-tu nom-un Čayan Teüke* című krónika is: „A hatalmas bölcsességű Tankirály, Kubiláj kán az aranyfényű legfőbb szentséget, a nyolc fehér sátrat felállíttatta. A nagy selyem szokást megszilárdította. Ezen legfőbb szentség áldozatát a szokásoknak megfelelően végrehajtó tisztségviselők feje a *qonjin*, a kiválasztott herceg, az országbíró, a négy darhat, akik a negyven sátor urai. A négy évszak áldozataihoz szükséges teendőket az ordoszi tümenhez tartozó tizenkét nemzetség alá rendelte.”¹¹ Később meghagyta, hogy Dzsingisz védőszellemmé alakult lelkének, *ongyonjának* és fekete harci *süldéjének*¹² – zászlajának – az idők végezetéig áldozni kell. E kettő válik a későbbiekben az áldozatbemuta-

⁹Damchø Gyatscho Dharmatāla, *Rosary of White Lotuses, Being the Clear Account of How the Precious Teaching of Buddha Appeared and Spread in the Great Hor Country*. (Asiatische Forschungen, 95.) Wiesbaden, 1987, 434.

¹⁰Šaraldai, *i. m.*, 174–175.

¹¹*Qubilai cakrvar-un sečen qayan altan gegen-ü yerüngkei-yin sitügen naiman čayan ger-i bayiyulju. Torjan yeke yosu-yi toytayaysan anu. Ene yerüngkei-yin sitügen-ü takil tabiy-i yosučulan jakirqu tüsime-dün terigün qonjin. Ded ilayči tayiši. Jayisang. Döčin ger-ün noyad dörben darqad. Takiq dörben čay-un tayily-a-yin qurim-du kereglekü jüül-i arban qoyar otoy ordus tümen-dür qatangyadqan takiq boljan toytayabai.* Lásd Sagaster, *i. m.*, 81. Az idézett szöveg Kubiláj kánnak tulajdonítja a nyolc fehér sátor felállítását, meg kell azonban említeni, hogy például Elveskorg szerint ezeket már Ögödej felverette, hogy így tisztelegjen Dzsingisz kán előtt, s őrzésükkel néhány mongol családot bízott meg. Ezzel szemben, mint később látni fogjuk, mások Boyorčinak tulajdonítják az áldozati sátrak létesítését.

¹²Itt nem lélekről van szó, hanem Dzsingisz kán kilenc jakfarkas zászlajáról, melyben az ő szelleme él tovább.

tások központjává, s maguk a darhatok is e két szentség, ereklye köré csoportosulva oszlanak két részre. Az ordoszi darhatok közül kiválasztott ötszáz család, illetve azok leszármazottai felelősek a rituálék végrehajtásáért, ők a sárga darhatok.

E csoport hagyománya szerint, a kultusz kialakulása Batukesisig, Batuočir¹³ és Boyorči¹⁴ nevéhez fűződik, akik gyűlést hívtak össze Dzsingisz halála után, s elhatározták egy tiszteleti sátor felállítását, ahol Dzsingisz emlékének és ereklyéinek örökké áldoznak. Boyorči javasolta, hogy gyermekkori jó barátjának, Dzsingisznak tiszteletére mutassanak be áldozatokat. Végül, néhány évtizeddel később Kubiláj kiadta a *dörben čay-un qurim üüledsügei* (A négy évszak áldozatait végezzétek) nevezetű parancsot, melyben az áldozati szokásokat törvényerőre emelte. Ezzel hivatalos állami kultusszá tette az előzőleg már kialakult gyakorlatot. Ez politikai szükségszerűség is volt, mert uralkodása idején több támadás érte, főleg az trónralépését közvetlenül megelőző s az azt követő időkben, a dzsingiszi hagyományok megszegésének ürve alatt. Ezek a vádak a hagyományokhoz ragaszkodó mongol elit szempontjából részben igazak is voltak, hiszen a mindenkori birodalmi székhelyet az ősi szállásterületről Kínába helyezte át, s ettől kezdve a *qurultaiok* (birodalmi gyűlések) helyszíne, valamint az államigazgatás és a kereskedelem központja is oda tevődött át az eredeti fővárosból, Karakorumból. Többé már nem oda áramlott a rengeteg kincs, kézműves termék, nem oda érkeztek a távoli követek. Kubiláj kezdetben a Dzsingisz, illetve a nyolc ős tiszteletére alapított kultusszal próbálta bizonyítani, hogy igenis hű a hagyományokhoz, s kinevezett nyolc tisztviselőt (*naiman yeke yamutan*), akik a nyolc ősnek bemutatott áldozatokat végezték, később a nyolc fehér sátor körüli mindennapi és rituális teendőket látták el. A *Čayan Teüke* című krónika is megemlíti a Dzsingisznak évszakonként végzendő nagy áldozatokat, melyek mellett minden hónapban, rendszerint a hónap első és harmadik napján továbbiakat mutattak be. „Ezen felül végezzétek a négy évszak áldozatait is. E napon, a tavasz utolsó havának huszonegyedikén Dzsingisz kán kilencvenkilenc kancáját megkötve végezzétek a fehér ménes áldozatát. E napon, a nyár középső havának tizenötödikén a világ legfőbb szentsége hatalmas, legfőbb zászlaját felállítva végezzétek, a nyár távának rituáléját kilencvenkilenc fehér, elsőéves jószágot levágva. E napon, az ős utolsó havának tizenkettedikén végezzétek az ős meddő kancáinak áldozatát az egyéves csikó kötőfékét, lábszárát megkötve. E napon, a tél első ha-

¹³E két név később előfordul az ötszáz kiválasztott darhat család tagjai közt.

¹⁴Boyorči (Bo'orču) Dzsingisz első s mindvégig leghűségesebb bajtársa, akivel *A mongolok titkos története* tanúsága szerint akkor találkozott Temüdzsin, amikor már három napja követte a rablók által elhajtott jószágok nyomát, s Boyorči önként a segítségére sietett. Ő lett az ifjú Temüdzsin első szövetségese. Dzsingisz 1206-ban ezredessé léptette elő, majd később az altajiakból szervezett tízezred parancsnoka lett, a kán négy bajnokának (*dörben külüg*: Muquli, Boyorči, Jelm-e, Sübegedei) egyike.

vának harmadikán végezzétek a tél rejtekhelyének áldozatát Dzsingisz kán felszentelésével.”¹⁵

A kultusz történetében lényegi változások a 16. század második felétől, az új államvallás bevezetésétől, a buddhizmus térhódításától kezdve figyelhetők meg. A tümet nemzetségből származó Altan kán (élt: 1507–1583) uralkodása alatt a nép körében is elterjedt a buddhizmus, míg Kubiláj idején csupán az elit vallása volt. 1578-ban Altan kán meghívására a káni udvarba érkezett Szönám Gyaco (1543–1588), a tibeti sárgasüveges rend vezető szerzetese, s ott megkezdte a kán, illetve népének buddhista oktatását, nevelését. Megalapították a mongóliai sárgasüveges rendet. Szönám Gyaco megkapta a megtisztelő dalai láma címet, Altan kán pedig ígéretet tett a bálványimádás megszüntetésére, s elrendelte a bálványok (*ongyon*) elégetését. Dharmatála a mongolok közötti buddhista térítésekről és Altan kán templomépítő tevékenységéről részletesen ír művében.¹⁶ Az uralkodó az ordoszi darhat területen nyolc kolostort alapított, ezekben gyakorolták a kultusz rítusainak egy részét. Valószínűleg ebben az időben kezdődött számos buddhista elem beolvasztása a kultusz rítusaiba, rituális szövegeibe (pl. a füstölőáldozatok rituális szövegeiben gyakran fordulnak elő buddhista szentek, istenségek stb.).

Mivel a 13. században Kubiláj az Ordosz-vidéket jelölte ki a kultusz székhelyéül, az ősi kelet-mongóliai szállásterületről annak rítusai az évek folyamán szinte teljesen eltűntek. 1863-ban azonban ismét felbukkantak a mai Kelet-Mongóliában. Toytaqutörü wang halha fejedelem a Kerülen-folyó partján emeltetett egy Dzsingisz szentélyt, s ott az Ordoszból „importált” szent szövegeket recitáltatott. A kultusz mongóliai felélesztése valószínűleg a mandzsuelleség újabb, s mint ilyen, igen rövid életű megnyilvánulása volt. 1937-ben Észak-Mongóliában pedig Rincsen – a Mongol Tudományos Akadémia tagja, költő és műfordító – talált egy újabb Dzsingisz szentélyt. Valószínűleg ez is, akárcsak a kultusz 1863-as felbukkanása, a mandzsuelles megmozdulások és a nemzeti öntudat újkori fellobbbanásának egyik formája lehetett.

A kultusz célja

A darhatok, hitük szerint, a rituálék végzésével, az áldozatok bemutatásával nem csupán a mongolság fennmaradását és gyarapodását szolgálják, de

¹⁵Basaber dörben čay-un qurim-i üiledsügei kemen. Qabur ečüs sar-a-yin qorin nigen-e činggis qayan-u yerü yisiün gegü-d-i-yen uyaju čayan süirüg-ün qurim tere edür üiledkü. Jun-u dumdadu sar-a-yin arban tabun-a yirtinčü-yin sitügen delger eke yeke tuy-i talbiju yeren yisiün čayayčün-ian uyuray üres-i yarayaysan-iyar jun-u nayur-un qurim tere edür üiledkü. Namur-un ečüs sar-a-yin arban qoyar unayan-u noyta silbi-yi ebkegsen-iyer namur-un sirge-yin qurim tere edür üiledkü. Ebül-ün terigün sar-a-yin sin-e-yin yurban-a činggis qayan-u miliyad-un qurim kigsen-iyer ebül-ün tasam talbijuqui. Qurim tere edür üiledkü. Sagaster, i. m., 92–93.

¹⁶Dharmatála, i. m., 219–226.

Dzsingisz kán hatalma által az egész emberiség fennmaradását, sőt a világ-mindenségben uralkodó egyensúlyt is biztosítják. Életük szinte minden mozzanatát ezen célok elérésének szentelik. A jurta a mongoloknál világmodell is egyben, s a középben lévő tűzhely a világmindenség középpontját szimbolizálja. Kiváltképp igaz ez a darhatokra, ahol a jurta közepén álló tűzhely nem csupán az univerzum középpontja, hanem egyúttal Dzsingisz tűzhelyének, s így az első meggyújtott tűznek is jelképe. A tűzáldozatok során (pl. *γолмта төгөнөкү* [a tűzhely melege], *altan ordon-u γолмта-yin bay-a öčig* [az Arany Palota tűzhelyének kis imája]) tehát mindezeknek áldoztak egyszerre, s a világ rendjét, békéjét kívánták fenntartani. Emellett a legfőbb szentség/istenséggé vált Dzsingisztől kértek, kérik, hogy adjon hosszú életet, hogy áldja meg gyermekeiket, pusztítsa el az ellenséget, hozzon dicsőséget, biztosítson bőséges állatszaporulatot, háború esetén zsákmányt, pusztítsa el a Tan ellenségeit, adjon jó időt és így tovább. Dzsingisz napjainkra egy személyben vált szellemősből legfőbb istenséggé, tanvédővé, gazdaszellemmé, háziszellemmé, az időjárás, a háború és a béke istenévé, s kiszorította helyéből – legalábbis Ordosban – a korábbi főisteneket, Qormustát és Mönge Tengrit, illetve átvette ezek szerepét.

Dzsingisz előtt a mongoloknak soha nem volt kodifikált törvényük, nem voltak – pozitív értelemben – „kordában tartva”, egységbe fogva. Dzsingisz rendet teremtett mongoljai közt, s ezt a rendet vasszigorral fenn is tartotta. Felismerte, hogy csak így lehet népet nagyvá tenni, s egyáltalán: megmenteni az etnikai feloldódástól. A kultuszt végző ordoszi darhatok bizonyos értelemben sóvárognak ezután a hajdani rend és fegyelem után. Ezt jelzi, hogy mind a mai napig alig-alig változtattak azokon a rendkívül szigorú, életük szinte minden percét meghatározó szabályokon, melyek szerint több mint hét évszázada élik életüket és végzik rituáléikat.

Ordoszi darhatok

Mielőtt a rituálék részletezésére rátérnék, röviden bemutatom a darhatok történetét a források és saját hagyományaik alapján, mely szerint közülük többen leszármazottai a Dzsingisz által 1189-ben alapított darqan rend tagjainak. A darhat kifejezés nemzetségnévként a mai napig megőrződött a mongolok között, s valószínűleg az ő leszármazottaik az ordoszi darhatok is. Mint tisztség, katonai rang – valószínűleg török közvetítéssel – megjelenik a honfoglaló magyarok között is, s Tárkány formában a mai napig fennmaradt egyes településneveinkben. A *mongolok titkos története* szerint Badai és Kislik voltak az elsők, akiket Dzsingisz kán a *darqan* előjoggal ruházott fel, később pedig nekik adományozta Ong (Togrul) kán aranyos jurtáját, megerősítette őket és leszármazottaikat kiváltságaikban, illetve jogot kaptak arra, hogy ihassanak az

áldomás serlegéből,¹⁷ majd pedig tegezfordozóivá emelte, illetve az áldomás-ivásban társaivá tette őket.¹⁸ Badai és Kislik tehát az itallal való kitüntetés mindkét formájában részesült. Kezdetben Dzsingisz csupán egyszeri alkalommal kínálta meg őket, később az áldomás, a gyűlések utáni lakomák állandó résztvevőivé váltak, akárcsak a kultusz rituáléi során a darhatok.

Mint említettem, Kubiláj a nyolc fehér sátor és a nyolc ős tiszteletének alapításakor elrendelte, hogy Dzsingisz *ongyonjának* és fekete harci *süldéjének* az idők végezetéig évszakonként áldozatokat mutassanak be, s azokat óvják, őrizzék. A feladattal a darhatok egy csoportját bízta meg egy sárga színű parancsban. A kultuszalapításról a *Čayan teüke* ír. Egyesek szerint tehát a *šir-a bičigröl*¹⁹ kapta nevét a darhatok ezen csoportja, Šaraldai véleménye szerint pedig a sárga *uriangqai* nemzetségnévvel van kapcsolatban.²⁰

Bár a darhatok között az arany ág képviselői nem találhatók meg,²¹ magukat mégis a *borjigin* ágból eredeztetik, a következőképpen: Bodončarmungqaqnak törvényes feleségétől született egy Barim-siiratu-kabiči nevű fia, az ő fia, Menen-tudu, akinek első fia Kači-gülüg, kinek fia, tehát Kabiči *jīčije*, ükunokája, Kaidu. Kaidu első fia Dzsingisz kán öse, Bai-singqor-doyšin. Kaidu harmadik fia Čaujín-örtegei. Čaujín-örtegej hat fia közül az egyik Arulat, akitől az arulat törzs származik. Így szól a darhat hagyomány, mely szerint a darhatok az arulat törzshöz tartoznak, mely a fent vázoltak alapján a *borjigin* törzs egyik ága. E hagyomány azonban a történeti források alapján nem bizonyítható.

A sárga darhatok két csoportra oszlanak:

1. A nyolc fehér sátor őrizetével és a sátraknak szánt áldozatok bemutatásával megbízott darhatokat nagy völgybeli vagy nyugati „megbízottak”-nak, illetve a Szent darhatjainak (*Bojda-yin darqad*) nevezik.

2. Dzsingisz kán fekete *süldéjének* őrizetével és a *sülde*-szertartásokkal megbízott darhatokat kis völgybelieknek vagy keleti „megbízottak”-nak és a *sülde* darhatjainak (*sülde-yin darqad*) is nevezik.

Lássuk most röviden, hogyan is épül föl a darhat hierarchia, illetve miképpen alakul a két nagy csoport élete a rituálék tekintetében.

A hagyomány szerint a kán után következő tisztség a *jīnong*,²² ő a darhatok feje. Irányítja életüket, képviseli érdekeiket, részt vesz rituáléikban, gyakran mint a mindenkori kán megszemélyesítője. A *jīnong* rang a mongol

¹⁷A mongolok Titkos Története. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1962, 75.

¹⁸Ligeti, i. m., 101.

¹⁹Sárga Parancs.

²⁰Šaraldai, i. m., 175.

²¹Šaraldai, i. m., 175.

²²A *jīnong* a kínai *cheng-wang* „tábornok” szó mongol nyelvi változata. A Dzsingisz-kultuszon belül körülbelül a darhatok „kormányzója”. A tisztség a mongol időkben örökletes volt, majd a mandzsu uralom idején már a császár nevezte ki erre a posztra a legalkalmasabbat.

időkben örökletessé vált, később, a mandzsu uralom alatt már a császár jelölte ki az arra érdemes személyt.

A nyolc fő tisztségviselő mind a nagy, mind a kis völgybeli darhatoknál más. Šaraldai szerint, a nyolc fehér sátor és a fekete *sülde*-áldozatokat bemutató tisztségviselői csupán elnevezésükben térnek el, feladataik azonban azonosak. Qurčabayatur az elnevezésbeli különbség mellett más-más rituális feladatokat tulajdonít nekik.²³

A *sülde* darhatjainak nyolc vezetője tulajdonképpen mintegy tükörképe a szent darhatjait vezető nyolc tisztviselőnek (*naiman yamutan*). A források alapján úgy vélem, hogy inkább csak elnevezésükben térnek el, tevékenységük nem, vagy csak csekély mértékben különbözik. Tisztsége inkább tűnik katonai, mint rituális jellegűnek. Valószínű, hogy ez a szárny jobban, még nevében is megőrizte a hajdani militáris jelleget, hiszen Dzsingisz fekete *süldéje* is tulajdonképpen harci zászló.

A nyolc tisztségviselő a Szent darhatjainál:²⁴ *tayiši* (az áldozati rituálék vezetője), *tayibuu* (az előkészületekért felelős személy), *manglai* vagy *maynai* (az áldozatok végrehajtásával megbízott fő tisztviselő), *qonjin* (a rituálé zenei kíséretéért, a hangszerekért felelős személy), *kökečin* (a rituálék során végrehajtott áldozatokon közvetlenül felügyeli az áldozati pálinka széttöltését), *tuuli* vagy *tuyl* (az áldozati hús helyes feldarabolását és a felajánlások helyes sorrendjét felügyeli), *qasay-a* (a szertartás előírás szerinti lezajlását felügyelő személy), *čerbi* (fő feladata az áldozati italok őrzete, felügyelete).

Ők azok tehát, akik Kubiláj parancsa értelmében felelősek a nyolc fehér sáturnak bemutatott áldozatokért, illetve a sátrakban őrzött kincsek, ereklyék őrzetéért, feladataik közé tartozik a sátrak őrzete, állagmegóvása is.

Ahogy a darhatok közt, a sátrak közt is szigorú hierarchia figyelhető meg: legfőbb helyen Dzsingisz és első felesége, Börte Arany Palotája áll, majd sorban a többi, előbb a többi feleség sátrai, majd a ló, az áldozó kumiszos vödör, a fegyverek és a lószerszámok sátra, végül pedig a kincstár. Minden egyes sátorban őriznek valamiféle Dzsingisz kán személyéhez kötődő ereklyét.

A nyolc fehér sátor

1. Arany Palota (*altan ordon*). Ez Dzsingisz kán és Börte nagyasszony sátra, amely a legfőbb szentség a Szent darhatjai számára, egyben rituálék központi helyszíne. A *Bolur toli* című krónika szerint „az istenek országában lévő palotához hasonlatos sátrat (*čomčoy*) nevezik ekképpen”.²⁵ Különbözik a hagyományos mongol jurtáktól, nem kerek, inkább négyszögletes. Ezt a sátortí-

²³Šaraldai, *i. m.*, 182–185, 191–192; Qurčabayatur, *i. m.*, 51–58.

²⁴A tisztségneveket írott mongol alakjukban közlöm, mivel Belső-Mongóliában ma is az ujjur-mongol írást használják hivatalosan.

²⁵*Tngri-yin ordu qarsi-yin bayidal-tai čomčoy kemekü ordon*. Šaraldai–Sayinjiryal, *i. m.*, 10.

pust már Rubruk is leírja, mikor Möngke kán sátorpalotájáról ír.²⁶ Egyes ordoszi nemzetségek szerint a *čomčoy* az a sátor volt, ahol a Szent Úr beteg, sebesült testét ápták egy-egy hadjárat, vadászat, utazás során. Ezt érthető okokból a darhatok nem fogadják el, ők az Andrews által is leírt királyi palota, protokolláris sátor verziót tartják valósnak.

Andrews leírása szerint a *čomčoy* csupán a Dzsingisz kán ereklyéit őrző sátor, mely valójában dupla építmény, s érintkező két oldalán ajtóval nyílik egymásba. A *čomčoy* elnevezést a *čomčoyi*- (csúcsosan gömbölyödik, kidudorodik, összegömbölyödik) igéből származtatja, mely utalhat a sátor csúcsos formájára. Szerinte ez valaha az a sátor volt, melyben a kán a kihallgatásokat tartotta és a követeket fogadta.²⁷ Dilikov vitatható nézete szerint ezek némelyike Dzsingisz korabeli épület.²⁸

2. Qulan Qatun fehér sátra (*qulan qatun-u čayan ordon*), amely Bay-a ejen qoruy-ában található. A darhatok úgy tartják, hogy Qulan Qatun a koreai uralkodó lánya volt, legalábbis egy 17. századi krónika, az *Altan Tobči* szerint:²⁹ „az úr [Dzsingisz kán] ezen szavaira a koreaiak királya, Buq-a čayan Qulan nevű leányát néki adta”. Ezzel szemben *A mongolok titkos története* szerint Qulan Qatun a *merkit* Dayir usun lánya: „a huasz-merkit Dajir-uszun magához vette leányát, Kulan-katunt, hogy Dzsingisz kánnak bemutassa”.³⁰ Sayang Sečen az *Erdeni-yin Tobči*-ben szintén arról ír, hogy koreai lány volt: „a koreai merkit, Dayir usun Qulan Үоо-a nevű lánya”.³¹

A sátor tetejét belülről *nangyá*val (egyfajta selyem) varrták ki, a szegélyét brokáttal díszítették. Maga a sátor egy kb. 60 cm magas emelvényre van állítva. A sátorban egy ládában őrzik Dzsingisz és Qulan Qatun kilenc sárkánnyal díszített képmását. A hagyomány szerint a képen található vörös festék a Qulan Qatun halálakor az orrán és száján kicsorduló vérből származik, míg a kékes szürke szín Dzsingisz testének hamvaiból.³²

3. Gürbeljin you-a fehér sátra (*gürbeljin you-a qatun-u čayan ordon*), amely Ejen qoruy-ában található. A Gürbeljin you-áról szóló források nem egyeznek. Az *Altan Tobči*-ben leírt történet, miszerint ő okozta Dzsingisz halá-

²⁶ Saraldai–Sayinjiryal, i. m., 10.

²⁷ Andrews, i. m., I., 338–339, 353–354.

²⁸ Andrews, i. m., I., 354.

²⁹ Ejen-ü tere ügen-tür solongy-a-ud-un buq-a čayan qayan öber-ün qulan neretü ökin-iyen öggün ergüjü. Hans-Peter Vietze–Gendeng Lubsang, *Altan tobči – Eine mongolische Chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo bzan bstan 'jin – Text und Index*. Tokyo, 1992, 71.

³⁰ Ligeti, i. m., 84. *Qo'as-merkid-ün dayir-usun öki-yen qulan qatun-i činggis qahan-na üje'ülsü ke'en abču. Histoire secrète des mongols*. Szerk. Louis Ligeti. (Monumenta linguae mongolicae collecta, I.) Budapest, 1971, 160.

³¹ *Solongyos merkid-ün dayir usun-u : qulan yoo-a neretü ökin-i. Sayang Sečen, Erdeni-yin tobči (Precious Summary)*. Canberra, 1990, 59.

³² Saraldai–Sayinjiryal, i. m., 245.

lát, az ordosziak számára nem fogadható el.³³ Szerintük Gürbeljin you-a szolgálólány volt Dzsingisz udvarában, és szépségével elbűvölte az uralkodót, aki asszonyaként maga mellé emelte.

Gürbeljin qatun sátra dupla sátor, a hátsó részben egy ezüstborítású, aranyveretes szantálfa láda áll, amelyben a királynő ereklyéit őrzik. A sátrat szibériai cédrusból készült kerítéssel vették körül. Ez a nyolc közül az egyetlen sátor, melyet kerítéssel védenek.

4. A fehér ló sátra (*öndögen čayan morin sitügen*). Valójában egy kékes-szürke lóról van szó, melyet, mint a legpompásabb lovat, Qormusta tengrinek ajánlottak föl. A lovat Möngke tengri megtestesülésének tekintették, valószínűleg a viharos égre hasonlító kéesszürke színe miatt. Rendkívüli tiszteletnek örvendett, külön legelőn legeltették, általában szabadon járhatott, senki nem mehetett a közelébe. Dzsingisz a későbbi Jégünyar qosiynban jelölte ki legelőjét, emiatt e sátor elhelyezése az ordoszbeliek között heves vitákat váltott ki. A darhatok úgy vélték, a kijelölt terület semmivel sem különb saját területüknél, s igazságtalannak vélték, hogy a fehér ló csupán egy adott területet tüntet ki jelenlétével. Ezért arra a megállapodásra jutottak, hogy az ereklyét őrző sátrat bizonyos időközönként más-más helyre költöztetik az Ordoszbán. A sátorban ma azt az arany cöveket (*altan γadasun*) őrzik, melyhez Dzsingisz korában, valószínűleg az áldozatok idejére kipányválták a lovat. Az *altan γadasun* azonban nem csupán arany cöveket jelent, hanem a mongol mitológiában egyúttal a Sarkcsillag elnevezése is, ami pedig az univerzum középpontja, s körülötte forog az egész világ. Előfordul, hogy égi lózikötő oszlopként ábrázolják, melyet kilenc kovács (*darqan*) készített.³⁴ A Dzsingisz-ereklyeként őrzött *altan γadasun* szintén hasonló jelentéssel bír, tekintve, hogy égi eredetű, isteni háttal kikötésére szolgál, s mint ilyen – akárcsak a Dzsingisz tűzhelyénél végzett tűzáldozatok – a világmindenség stabilitását, rendjét, egyensúlyát hivatott biztosítani.

5. A magas szürke [kumiszos vödör] fehér sátra (*boro öndör-ün čayan ordon*). A *boro öndör* egy vöröses színű szantálfából készült hatalmas vödör, melybe a fehér ménes nagy áldozatára a kán kilencvenkilenc kancájának tejéből készült tejbort (*esüg*) gyűjtötték össze. Más nézetek szerint a *boro öndör* az a vödör, melybe Dzsingisz kán kilencvenkilenc fehér kancájának tejét gyűjtötték össze, mellyel Dzsingisz a kilencvenkilenc *tengrinek* mutatott be szőrőáldozatot. Mivel ezt a vödröt a hagyomány szerint maga Dzsingisz kán

³³Az *Altan Tobči* szerint Gürbeljin you-a a tangut uralkodó, Siduryu lánya, akit Dzsingisz kán megölt a Tangut Birodalom elleni hadjáratban egy párbaj során. Gürbeljin you-a bosszúból mérgezte meg a mongol uralkodót. Vietze–Lubsang, *i. m.*, 88. Ezt az ordoszi darhatok nem tehetik magukévá, hiszen Dzsingisz feleségei közül Börte és Qulan Qatun mellett őt tisztelik leginkább.

³⁴Ägnes Birtalan, *Wörterbuch der Mythologie. Die Mythologie der mongolischen Volksreligion*. Hrsg. E. Schmalzriedt – W. Haussig. Stuttgart, 2001.

használta áldozatbemutatásra, mára szent ereklyeként tisztelik, s ma is rituális célokra használják.

A vödört Kubiláj parancsára helyezték el a nyolc fehér sátor egyikében, s a rendelet értelmében a fehér sereg tavaszi nagy áldozata során Möngke tengrinek mutatnak be áldozatot ma is kilencvenkilenc kanca tejével. A hagyomány szerint csak asztalon vagy emelvényen tárolhatják, s sátrát csak nemekkel bélelhetik, díszíthetik. Maga a szantál vödör három ezüst pánttal van díszítve, két oldalán egy-egy ezüst füllel.

6. Tegez sátor (*qor sayadaγ-un čayan ordon*). E sátorban őrzik Dzsingisz kán íját, nyilait és tegzét. Valójában három íjat őriznek itt és egy tegeznyi nyilat. Az íjak szürke szarvas agancsával készültek, a legkisebb idege 160 cm, míg a legnagyobbé 222 cm hosszú. A nyilak vashegyűek, száruk fűzfából készült, tollazatuk sastoll.³⁵ Az íjak nem hétköznapi mérete jelzi, hogy aki képes volt följazani őket, maga sem volt hétköznapi ember, természetfölötti erővel kellett, hogy rendelkezzen, s ki más lehetett volna erre alkalmasabb, mint maga Szent Dzsingisz kán. A nyilak nagy része napjainkban készült, mivel az ereklyék egy része a kulturális forradalom idején elpusztult.

Ezen ereklyék oly nagy tiszteletnek örvendenek, hogy a legkisebb tűzáldozatoktól az évszakonkénti nagy áldozatokig, minden lehetséges alkalommal előhozzák őket, s a sátrát a máig éjjel-nappal őrzik a *Titkos történetből* is ismert éjjeli és nappali testőrök.

7. A lószerszámok fehér sátra (*žiluyu-yin čayan ordon*). Két lószerszámot őriznek itt: *yeke žiluyu* (nagy lószerszám), *baγ-a žiluyu* (kis lószerszám). Őrzésükre valójában két sátor szolgál. A nagy lószerszám-sátorban őrzik Dzsingisz aranyveretes nyergét, egy szintén aranyveretes fehér szantálfa nyerget és egy aranyberakásos, vasszegecses kantárt.

Mivel úgy tartják, hogy a lószerszámok Dzsingisz nyolc sárga lova közül egyet-egyet ékesítettek, a darhatok a négy évszak nagy áldozatainak alkalmával ma is egy sárga heréltet szerszámoznak fel vele, s ugyanígy a kis lószerszámmal is.

A kis lószerszám sátrában is teljes felszerelést őriznek. A vasdíszekkel kiverter nyerget 1956–1962 között restaurálták, s kiderült, hogy a Jüan-dinasztia idejéből származik.

A darhatok szerint a nyolc sárga ló Dzsingisz kán – akkor még Temüdzsin – első nyolc lova volt, melyeket a rablóktól visszaszerzett.³⁶ Ezek emlékét annyira tisztelik, hogy szellem képmásukat (*ongyon*) ma is őrzik. A tibeti eredetű *kei mori* (széllő) ábrázolásban is ezeket tisztelik, s ezért raknak ki ilyen buddhista imázslókat.

Általában az ordoszi darhatok vagy a jurta elé, vagy a jurta környékére *kei morit* akasztanak ki, hogy azokat a szél szabadon fújhassa, de egyes idősebb

³⁵Šaraldai–Sayinjiryal, *i. m.*, 263.

³⁶Ezt a történetet megtaláljuk *A mongolok titkos történetében* is. Ligeti, *i. m.*, 25–26.

emberek ezeket a jurtán belül kötik ki a tartóoszlophoz (*bayana*), mely szerintük lózikötő oszlopot is szimbolizál.³⁷

8. A kincstársátor (*šang-un örgüge čayan ordon*). Itt őriztek mindenféle ezüst- és aranykincset; a mongolok eredetéről, történetéről szóló számos művet, s azok nyomódúcait (például: *Sir-a Teüke* [Sárga Történelem], *Čayan Teüke* [Fehér Történelem], *Ulayan Teüke* [Vörös Történelem]), illetve a hagyomány szerint az eltűnt *Altan Bičiget*³⁸ is. Ez utóbbit innen lopták el a legenda szerint: a darhatok megneszelték, hogy egy tolvaj érkezett közéjük, aki megpróbálja az *Altan Bičiget* és az *Ulayan Teüket* ellopni. A kincstársátor addig Dzsingisz aranypalotája mellett állt, de ekkor innen elszállították Ejen qoruy-a egy másik vidékére. De a tolvaj megtudta, hogy hová, és végül sikerült tettét végrehajtania.³⁹

A nyolc sáornak gyakoriságuk alapján háromféle áldozattípust mutatnak be. 1. Mindennapi áldozatok. Ezek alkalmas idejét a *yamutanok* állapítják meg. A gazdagabbak nagy testű jószágot (*boda mal*), a szegényebbek egy mérő sárga vaját (*sir-a tosu*) ajánlanak fel. Pálinkával (*sarqad*) hajtják végre az áldozatot (*ödke*). 2. Havonkénti felajánlások, amelyek rendszerint minden hónap utolsó napján zajlanak, függetlenül attól, hogy más, nagyobb áldozatra is sor kerül az adott hónapban. 3. Évszakonkénti áldozatok. A tavaszi kumis áldozata vagy a tavaszi fehér sereg/ménes áldozata: márciusban (ordoszi 6. hó vagy kék hónap) veszi kezdetét; a nyár tavának áldozata: májusban (ordoszi 8. hó) végzik; az ősz száraz kancáinak áldozata: augusztusban (ordoszi középső hónap) végzik; a tél rejtekhelyének áldozata vagy a tél kötőfékét megkötő áldozat: októberben (ordoszi télkezdő hónap) végzik.

Ezekén kívül számos más áldozatot hajtanak végre minden évben, közöttük van olyan is, mely eredetileg nem tartozott a kultuszhoz, ma már mégis annak részét képezi, illetve annak rituáléival egybekötve ünneplik (pl. holdújév). Ezek az alkalmak a következők:

Újévi áldozatok (*čayan sar-a yin tayily-a*). Az ordoszi Fehér Hónap ünnepségsorozat alkalmával végzett rituálék az elmúlt év végén kezdődnek az előkészületekkel. A rituálésorozatot az Ötszáz *lan*⁴⁰ felajánlásának is nevezik, mivel az ünnep végén az egész évi áldozatokra összegyűjtött ötszáz *lan* ezüst maradékát néhány darhat nemes felajánlja Dzsingisz *süldéjének*. Újév első napján kilenc birkából készült *ötögöt*,⁴¹ kilenc mérő pálinkát (*araki*), kétszáz *jin* lisztből készült négyszögletes süteményt (*jangsa*), három vödör vörös zsuzsubát, tíz-tíz *jin* porcukrot, kristálycukrot, mézet, melaszt és szőlőt készítenek elő egy nagy asztalra. Az áldozatok megkezdése előtt füstölőt égetnek,

³⁷Ld. fentebb a Fehér ló sátránál.

³⁸Az *Altan Bičig* (Arany Írás) című elveszett mű a legenda szerint Dzsingisz kán rendelkezéseit, törvényeit tartalmazza, melyeket maga az uralkodó jegyeztetett le a saját szavaival.

³⁹Saraldai–Sayinjiryal, i. m., 277–278.

⁴⁰Kínai uncia.

⁴¹Áldozati étel vagy ital.

hadagot,⁴² ötögöt áldoznak, ezer mécesst gyűjtanak. Mindezeket áldáskérő ének (*dayadqal*) kíséri, melyet a *kökečün* ad elő. Ezt követően tűzáldozatot végeznek, *sarqadot* áldoznak. Ezekről rendelkezik, valamint a rituálék rendjét írja le a *tayily-a-yin darumji* elnevezésű darhat szertartáskönyv.⁴³

Kis áldozatok (*bay-a tayily-a*). Ezeket minden hónap első és harmadik napján végzik tejpálinkával.

Felavatási áldozatok (*miliyayud-un tayily-a*). Magát a rituálét májusban végzik, már áprilisban (ordoszi 7. vagy szarvas hónap) megkezdődnek az előkészületek. 8-án Dzsingisz sátorpalotáját, pontosabban annak falait kijavítják, de mielőtt ezt elkezdenék, áldozatot mutatnak be, s egy mérő pálinkával kis áldozatot hajtanak végre. A felavatási áldozat május 10-én veszi kezdetét, egy ökröt áldoznak Dzsingisz kánnak, majd az ökör bőréből borszegecset (*üdegeri*) készítenek a sátorpalota falához. 3-6 *jin* birkagyapjából készült új nemezzel kijavítják a jurta borítóponyváját (*bürigesün*). 12-én Dzsingisznak mutatják be a szentség felavatás- (*qutuy miliyaqu*) és a sátor avatás- (*čomčoy miliyaqu*) áldozatot.

Egyévesbárány-áldozat (*uyuray qurayan tayily-a*). Júniusban (ordoszi 9. vagy egyéves hónap – a talányos név magyarázatát lásd alább) végzik. Bárányt ölnek, s veséjét feláldozzák. Elmondanak egy történetet Dzsingisz kánról, miszerint egy alkalommal betért egy családhoz, hogy társaival ételt kérjenek, de a család nyája kinn volt a legelőn. Egy egyéves elcsatangolt bárányt elragadtak a tolvajok, de Dzsingisz visszaszerezte az állatot, amit a történet végén felajánlanak neki. Az áldozat az ordoszi Arany Ág és a Vörös Ág, illetve a sárga darhatok számára hivatott áldást és szerencsét biztosítani. Felajánlást tesznek Ĵasay, Ĵegün̄yar, Otoγ, Üüsin és Qangkin zászlóaljok urainak, a bennük található ereklyéknek, majd a Ĵiyün Wang zászlóaljbeli Vörös Ágbeli hercegnek, illetve Dzsingisz és Börte sátorpalotájának; ezt a Vörös Ág hercege hajtja végre a Ĵasay Wangbeli urak segédletével. Az áldozatok 10-én kezdődnek, s 25-én érnek véget. Ezalatt több *uyuray qurayan* áldozatot mutatnak be, valószínűleg ezért nevezik az ordosziakat ezt a hónapot *uyuray* hónapnak is.

Az áldozat napja (*tayily-a-yin edür*), a hercegek tiszteletadása (*tayiji-nar-un mörgül*). Július (ordoszi 10. hó) 22-én az Arany Ághoz tartozó főrangúak végzik. Ejen Qoruy-ában, Dzsingisz *ongyonjánál* hajtják végre a rituálét, illetve mutatnak be áldozatot Tolui palotájánál (Qanggin qosiyun) Qulan Qatunnak (Ĵasay qosiyun) és Gürbeljin you-ának (Ĵegün̄yar qosiyun). Záróaktusként kilenc birkával, kilenc mérő pálinkával és egy kancával áldoznak, s elhangzik két ima: az Arany Palota tűzhelyének nagy imája (*altan ordon-u yolomta-yin yeke öčig*) és az Arany Palota nagy áldozatának imája (*altan ordon-u yeke tayily-a-yin öčig*).

⁴²Áldozati selyemkendő vagy selyemszalag.

⁴³Saraldai–Sayinjiryal, i. m., 29.

Tűzáldozat (*yal-un tayily-a*). December (ordoszi búbosbanka hónap) 23-án veszi kezdetét a tűzáldozat, mely a mongolság egyik legősibb áldozati formája. Ezen rítus keretében Dzsingisz kán tűzhelyének mutatnak be áldozatot három birkával és három mérő pálinkával.

A *sülde* darhatjai

Az ordoszi darhatok másik nagy csoportja a *sülde* darhatjai, akik magukat a Muquli⁴⁴ tízezredében harcoló vitézekről származtatják, s Dzsingisz kán parancsának tesznek eleget azzal, hogy a *süldét* őrzik mind a mai napig, rendben tartják annak környékét, valamint végrehajtják a szükséges áldozatokat. Néhányan közülük egyenesen Muqulitól származtatják magukat, őket nevezem a későbbiekben *muquli*-tiszttségviselőknek. Hasonló jelenséggel találkozhatunk a Szent darhatjainak soraiban is, ők ugyanis Bojorči katonáinak soraiban keresik felmenőiket. Így válik teljessé a kép: a Dzsingisz kán két leghűségesebb, legvitézebb bajtársának parancsnoksága alatt harcoló katonák utódai őrzik ma is leghűségesebben Dzsingisz kán örökségét s persze Muquli és Bojorči emlékét is.

A Szent darhatjaihoz hasonlóan a *sülde* darhatjainak rituáléit is nyolc vezető irányítja: *javisang* (megfelel a másik szárny *tayišijának*), *čingsang* (ugyanaz, mint a Szent darhatjainak *tayibuuja*), *tümetü* (eredetileg katonai rang, funkcióját tekintve ugyanaz, mint a Szent darhatjainál a *manglai*), *mingyatu* (szintén katonai rang, az áldozatok előkészítéséért felelős), *jayutur* (százados, az áldozati állatok leölését és előkészítését végző, vezető személy), *tuuli yamutu* (a szertartások helyes lezajlásáért felelős személy), *kökečin yamutu* (a szertartások „szónoka”), *čarbi yamutu* (az áldozatok és rituálék rendjéért felelős személy).

A *sülde* darhatjainak mindennapi élete a *sülde*, Dzsingisz zászlója körül forog. A nagy, fekete jakfarkas harci zászlóban lakozik a hajdani uralkodó lelki ereje, lelke. Az ordoszi darhatok előszeretettel áldoznak neki *jüldét*, ami az állat egészben levágott feje, a nyakkal, a tüdővel és a szívvel. Ezek az állat lélekhozó részei.⁴⁵

A darhat hagyomány szerint, Dzsingisz egy vesztes csata után az éghez fohászkodott: „Ég uram, engem segítesz vagy nem?”⁴⁶ – majd sorsát az égre bízva leborult. Az égben hatalmas hang támadt, s egy ezerágú fa tetejére feke-

⁴⁴Dzsingisz kán egyik tízezredese, a négy bajnok (*dörben külüg*) egyike.

⁴⁵A hagyományos mongol felfogás szerint a halál után az egyes lelkek ezekbe a szervekbe, testrészekbe húzódnak, s azok lebomlása után elpusztulnak, kivéve a szellem lelket (*amiin siins*), melyet *süldének* is neveznek, ez az ember halála után is tovább él, és védőszellem válhat belőle.

⁴⁶*Eceg tenger mini namaig tetgeј awna uu, ügüi yüü.* Šaraldai, i. m., 16.

te zászló ereszkedett le az égből. Ezt Dzsingisz Muqulira⁴⁷ bízta, s utasította a *süldének* bemutatandó áldozatok végzésére. Ezeket az áldozatokat végzik ma is a *sülde* darhatjai.

A fekete *sülde* a darhatok központi területén, Šinaan járásban volt, 1894-ben azonban e területet a mandzsuk bérbe adták kínai földműveseknek, így a zászló északabbra került. Onnan 1910-ben kitiltották a darhatokat, s így végül a nagy fekete *sülde* elérte mai helyét, Ejen qoruy-át.

Mivel a nagy fekete zászló az örök égből ereszkedett alá, annak mindig a szabad ég alatt kell állnia, semmiféle épületbe nem vihető be, s az áldozatokat is a szabad ég alatt kell neki bemutatni. A *süldét* kísérő, óvó darhatok sem lakhatnak fa, kő vagy téglaházban, csupán sátorban (*mayiqan*) vagy jurtában (*ger*).

A fekete zászlónak négyféle áldozatot mutatnak be: a kis áldozatot, a nyári szállás áldozatát, a nagy áldozatot, a vadító vagy ébresztő áldozatot.

A fekete *sülde* kis áldozata (*qara süilde-yin bay-a tayily-a*). Újév első napján kezdik meg az előkészületeket. A *süldének* bemutatják az újévi áldozatot, az *altan uruy* tagjai *ötögöt* áldoznak, majd következik a *jülde* áldozat.⁴⁸ 3-án a darhatok elvégzik a tavaszi szállás áldozatát.

A fekete *sülde* nyári szállás áldozata (*qara süilde-yin jusalang-un tayily-a*): Április (ordoszi 7. hó) 3-án tartják, melynek során három mérő *ötögöt* áldoznak. Nyitóaktusként a *sülde* darhatjainak vezetője, a *jayisang* vagy a *mingyatu dayadqalt* végez, ami egyfajta előkészítés, meghívás. Közben mécesst gyűjtanak, majd füstölőt égetnek, s füstölő áldást mondanak. A jókívánságok elhangzása után a *tuuli yamutu* felkiált: „Most áldozzunk *ötögöt*!”⁴⁹ Ezt követően elmond egy *dayadqalt*, ezután tejpálinkát áldoznak. Az újabb jókívánságok, áldások után elhangzik a *tuuli yamutu* újabb utasítása: „Az imamondók mondjanak imát, áldást!”⁵⁰ Majd a *kökečin* előadja a Nagy fekete *sülde* imáját. Ezután áldozatot mutat be, tisztán, érthetően felsorolja a résztvevő magas rangú tisztségviselők nevét. Majd a Szent darhatjai közül a *qonjin* elénekli az ég dalát, egy invitáló imát, s ezzel hívják meg az áldozatbemutatásra a Szent Urat. Ezután a *tuuli yamutu* így szól: „A Szent *manglaia* szent italt áldozzon!”⁵¹ Ekkor a résztvevők ég felé tárt karokkal fölállnak, s a *manglai* az áldozat végrehajtása után háromszor meghajol. Ekkor a *tuuli yamutu* felszólítja a jelenlévőket, hogy térdeljenek le, s a résztvevők háromszor meghajolnak. Ezután a *manglai* egy nagy ezüst vödörből *sarqadot* oszt szét. Majd a *tuuli*

⁴⁷Muquli Dzsingisz ezredese volt, az 1206-os kurultájon a *guyang* (kín. *kuo wang*: uralkodóházi herceg, Erich Haenisch, *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an* (*Yüan-ch'ao pi-shi*), *die Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig, 1939, 124.) címet adományozta neki a kán, később pedig a balszárnnyal vezette.

⁴⁸A *jülde* az állat azon „lelkes” részeinek, szerveinek a neve, amelyben a mongolok hite szerint az élőlény lelke lakozik (pl. szív, tüdő, gége... stb.).

⁴⁹*Ötgöö örgö!* Šaraldai, i. m., 25.

⁵⁰*Öcig yörööl öcigc öö.* Šaraldai, i. m., 27.

⁵¹*Bogdiin manlai aršaan örgö.* Šaraldai, i. m., 29.

yamutu felvágja az áldozati bárányt, s feláldozzák a *jüldét*. Nyár utolsó havának 10-én bárányt áldoznak. Ez a rítus záróaktusa.

A tizedik hó 14-ének nagy áldozata (*arban sar-a-yin arban dörben-ün yeke tayily-a*). A fekete *sülde* éves nagy áldozata. 13-án éjjel „kiválogatják, megítélik” (*sigü-*) az áldozati kecskét, ami valójában az áldozati állat leölését jelenti. A *bošoyo* (kb. tizedes, őrmester) a kecske mellső lábait előre húzza, míg egy hivatalnok (*tüsimel*) összeszorítja a pofáját, s egy *darqan bayatur* (darhat vitéz) rangot viselő ember elszorítja, elcsípi a nyaki verőeret. Húsából *ötögöt* készítenek, ami ez esetben az áldozati étel, bőrét kiterítik a kincstársá-torban.

14-én tizenkét részre bontják az *ötögöt*. Ebből a *jīnong* része 9 *ötög*, és 9 mérő pálinka (*araki*), a *sülde* darhatjainak jár három *ötög* és három mérő *araki*. Ezen *ötögök* egyikével az Arany Teknős fészkeből eredő forrást szentelik meg. A *süldenék* áldozandó két éves tevét megkenik a forrásnak áldozott bárányfarok zsírával, ezzel megtisztítva azt. Majd áldozati tejpálinkával (*sarqad*) átitatott *hadaggal* kenik át, mely szintén tisztító rituálé. A zászlóaljából érkezett kilenc csödör lenyírt sörényével megkötik, s feldíszítik a *jīnong* által felajánlott ötszínű selyemmel. Ezt négy *muquli*-hivatalnokra bíz-zák. A fekete *sülde* négy öre egy-egy bronzhegyű nyilat döf a zászló talpfájába (*bambaryā*),⁵² eközben a négy *muquli* tisztviselő a *sülde* talpfájának négy lábához áll. Ezt követően a *kökečin* háromszor elénekel egy imát. Majd kilenc *ötögöt* a *süldenék*, két *ötögöt* a kürtnek, egyet pedig a forrásnál található feldíszített teknősszobornak áldoznak. Végül egy tisztító rituálét végeznek el záróaktusként.

A fekete *sülde* vadító áldozata (*qara sülde-yin doysirayulqu-yin tayily-a*). Tél első havának (október) 4-én a *sülde* darhatjai a *sülde* környékén találkoznak. Majd az áldozati helyen összegyűlnek, ahol gödröt ásna, s abba ültetik az úgynevezett *mingyan modunt*.⁵³ Az áldozatra összesereglettek elindulnak a *jīnong* vezetésével a *mingyan modunhoz*. Míg a többi áldozaton bárki részt vehet, erre az áldozatra csak férfiak mehetnek. A Szent darhatjai 3-án négy követet menesztenek a *süldéhez*, hogy annak áldozzanak három *ötögöt*.

Az áldozat itt következő része kísértetiesen hasonlít egy seregszemléhez, valószínűleg annak szakrális megfelelője. Az áldozat kezdő rítusaként *hadagot* áldoznak, majd elhangzik egy *dayadqal*, ezután a hímtévék, bikák, csödörök, kosok és bakok közül kiválogatják az öt legerősebbet, és felsorakoztatják őket. Sorba rendeznek íjat, nyilat, kardot, lándzsát, s ezeket is felajánlják áldozatként. Mécsest és füstölőt gyújtanak, 81 birkából készült *ötögből* 78-at fehér vászonra helyeznek, hármat tálcára téve felajánlanak. Ez-

⁵²Tulajdonképpen két keresztbe rakott deszkalábazat, melybe a *süldét* állítják.

⁵³Ezer fa, ezerágú fa. A mongolok bizonyos különös alakú, különös helyeken növő fákat szentként tisztelnek, áldozatokat mutatnak be nekik. Itt az a fa, melyre a *sülde* leereszkedett az égből.

után a *tuuli yamutu* elmondja a következő utasításokat: „A gyűlés vezető nagyura, s utána minden zászlóalj urai és tisztviselői *ötögöt* áldozzatok!”⁵⁴ Ekkor a megszólítottak a *sülde* elé lépve háromszor meghajolnak. *Ötögöt* és áldozati pálinkát áldoznak. Megszólal a *tuuli yamutu*: „Imát mondjunk!”⁵⁵ Majd elmondja a *sülde* imáját. Amint befejeződik az ima, a Szent darhatjai közül a *qonjin* megszólaltat egy kasztanyettaszerű hangot adó hangszert a (*čargi*), s előadja az istenek nyelvén írt tizenkét éneket,⁵⁶ majd kilenc pohárba *sarqadot* tölt, s azokat hármasával kiosztja három tisztségviselőnek, akik feláldozzák azokat. Ismét a *tuuli yamutu* utasít: „Minden úr és tisztségviselő álljon fel és emelje fel a karját!”⁵⁷ Ekkor a Szent darhatjai közül a *manglai* meghajol a *sülde* előtt, majd egy *hadag* sarkát pálinkába mártja, s szóróáldozatot végez, ezzel tisztítván meg a *čargit*, majd így szól: „A zászlós, a *manglai*, az ötök, a *tuuli*, az arany hangú, a tizenkét *tuuli*, a nyugati tisztségviselők, a szent négy darhatja, a kincstár őrzői és a meghajló sokaknak [szájában szétáradt jóteköny hatása]!”⁵⁸ A hagyomány szerint a rítus ezen pontján kell beteljesülnie az áldásnak.

Ezután mindannyiukkal megízlelteti a pálinkát. A négy *muquli*-tisztviselő a *sülde* négy lábához áll s jelentést tesz: „Mikor a *süldét* először megfogtuk, idő sem volt neki négy lábat keríteni, így Muquli négy hadvezére ragadta meg, s tartotta magasba, Dzsingisz urunk *süldéjének* meghajlunk. Azt követően négy lábat helyeztek el [a *sülde* alá], s megtették az idők végezetéig minden mongolok tiszteletének tárgyává. Áldozunk hát neki!” – így esküdtek.⁵⁹ Két kürtös hangszerét megfújva az áldozati asztal két végére áll, s következik egy, a mai napig is véres áldozat, ami talán a kultusz rítusain belül is egyedülálló. Egy homlokán foltos sárga birka vérét elkeverik egy hátán szürke sávós kecske vérével, majd ezt kétszer illetve háromszor párolt tejpálinkával (*arja*, *qorja*) elegyítik, s azt egy hosszú, négyszögletes tálba (*jaɣamal*) öntik. A bir-

⁵⁴ *Čuulganii tergüin da noyon exlen olon xoşuunii noyod tüšmed ötögö örgö.* Šaraldai, i. m., 38.

⁵⁵ *Öčig öčöörei.* Šaraldai, i. m., 38.

⁵⁶ Rincsen szerint az istenek nyelvén (*mgri-yin kele*) írt dalokat Észak-Mongóliában akkor is előadták, amikor pálinkát ajánlottak fel Dzsingisz tiszteletére. A dalok szövegét maguk a darhatok sem értik, szerintük ugyanis az, aki a szövegek jelentését megértené, menten esztét vesztítené. Miközben a *čargičinek* előadják ezeket a dalokat Dzsingisz sátrában, addig a kint lévő darhatok sírásukkal töltik be a levegőt. Egyesek szerint valójában ez a *mgri-yin kele*.

⁵⁷ *Olon noyod tüšmed bosč garaa örgö.* Šaraldai, i. m., 38.

⁵⁸ *Tugčaa, manlai, tawuud, tuulaa, altan uriya, arwan xoyor tuulaa, baruun taliin yamtada, bogdiin dörwön darxadaa, sangiin bağš naraa, amia guisan ačit olon mörgölčidö.* Šaraldai, i. m., 38.

⁵⁹ *Süldiig anx tošč awaxad dörwön xöl oruulj jawdaagüi boloxoor Muxulain dörwön šadar janjaanar bariulj jogsoon ejen Čingis sülddee mörgöj 'Önöö es jawdaw. Daraagaar dörwön xöl oruulj üyeiin üyed niit mongoliin darxan šüteen bolgoj taij taxiya' gej tangaraglasan gene.* Šaraldai, i. m., 38–39.

ka alsó állkapcsát s fejét összeillesztik, majd a vérrel együtt a *süldé*hez délről közelítve elindulnak, s közben szóróáldozatot mutatnak be.

A *kökečin* előadja a *sülde* vadító imát. A kürtösök minden versszaknál megfújják kürtjeiket. A *sülde* négy öre pedig a *ǰayamal*ban lévő vérrel szóróáldozatot hajt végre. Majd lándzsával kecskét ölnek, s a *kökečin* így szól: „Szünit⁶⁰ tartománybéli, *sibegečin*⁶¹ törzsbeli, *longqučin*⁶² nemzetségbeli zászlós vitéz van-e itt?”⁶³ Mire a szólított vitéz válaszol: „Van!” „Akkor gyere!”⁶⁴ – szól a parancs, s a vitéz jobb kezében kardot fogva az asztal kijelölt lábához áll. Ekkor a *kökečin* kiadja az újabb utasítást: „Idd meg ezt a vért!”⁶⁵ Ekkor a vitéznek a *ǰayamal*ban maradt vérből szó nélkül innia kell. Mielőtt befejezné, a *sülde* mellé áll. Majd a *tuuli yamutu* a tisztségviselőkkel bevonul az épületbe. Leülnek, s az *ötög* megfelelő részeit, a két áldozati jószág sípcsontjait és a farkát megszentelik. A vérbe vizet hintenek, a *süldét sarqaddal* lemosott báránnyal megtisztítják. Majd a *tuuli yamutu*val kezdve valamennyien áldozatot mutatnak be. Így zárul a rítus.

Minden hónap elsején és harmadikán mutatnak be kis áldozatokat a *süldének*, akárcsak a Szent darhatjai. Ezek során egy mérő *ötögöt* áldoznak. Látszik, hogy a rituális felosztás váza lényegében ugyanaz mindkét csoportnál, tevékenységük csupán a fő áldozatokban tér el egymástól, a két csoport rituális vezetői megjelennek egymás áldozati szertartásain, néha mint vendégek, néha mint tevékeny résztvevők.

A darhatok egyéb szertartásai

A 13. századtól napjainkig a darhatok hite, vallása számos változáson ment keresztül. Bár a kultusz alapja és az alapvető feladatok változatlanul megmaradtak, az idők során újabb és újabb elemek kerültek melléjük.

A fent bemutatott rituálékon kívül az ordoszi darhatoknak a mindennapi életben is bizonyos szokásokhoz kell tartaniuk magukat. Ezek a rítusok függetlenek a két csoport nyolc tisztségviselője által levezetett áldozatoktól, szertartásoktól. Ezek a szabályok, áldozatok – melyeket minden hagyománytisztelő darhat jelenleg is megtart – három nagy egység köré csoportosulnak:

⁶⁰Belső-mongol népcsoport.

⁶¹Jelentése: szolgálólány. Elképzelhető, hogy ez utalás Gürbeljin you-a-ra, aki a darhat hagyomány szerint szolgálólányból lett királyi hitvessé.

⁶²Jelentése: pohárnok.

⁶³*Sünid aimgiin šiwegčin owogtoi lonxčin yastan xošuuč baatar baina uu.* Šaraldai, i. m., 40.

⁶⁴*Baina!, ir!* Šaraldai, i. m., 40.

⁶⁵*Ene cusiig uu!* Šaraldai, i. m., 40.

Ég-áldozatok. A darhatok eredeti hite a tengrizmus.⁶⁶ Bár Kubiláj a buddhizmust államvallássá tette, Buddha tanításait ekkor még csupán a vezető réteg fogadta el. A 13. században csak a felső körökben váltotta fel a sámánizmust és a hozzá kapcsolódó vallási rendszereket.

Az Ordosz vidéken főleg a sárga darhatok közt maradt fenn az ősi hit. Itt az Örök ég és Dzsingisz személye gyakorlatilag egybemosódik, így az Égnek bemutatott áldozatok is Dzsingiszhez szólnak.

A 16. században Altan kán rendeletei nem kedveztek az égközpontú hitnek, s bár a rituálék látszatra buddhista köntöst öltöttek, a darhatok a Kubilájtól származó parancsot tartották örökérvényűnek, tovább folytatták az Örök Ég számára végzett áldozatok végrehajtását.

Örök gyász. A sárga darhatok a Dzsingisz halála miatti örök gyászt időről időre ismételt gyászszertartásokkal fejezik ki, s az örök gyász miatt számos tilalmat kellett és kell betartaniuk. Nem viselhetek ünnepi öltözetet, gombos süveget stb. Ezeket a régi szokásokat, tabukat az idősebb darhatok közül sokan a mai napig is tiszteletben tartják.

Kei mori bontás. Minden darhat rendben tartja a jurta, manapság már a ház bejárata előtti füstölőtartókat, s azok tetejére egy vagy kétlábú, háromágú szigonyhoz hasonló fehér, házi *süldét* állítva hármassal áldozatot mutat be az égnek, a földnek és az ősöknek. Reggelente a házigazda boróka füstölőt égetve füstáldozatot mutat be, felolvassza az Atya *süldéjének* füstölőáldozatát. Jelképes áldozatot mutatnak be Dzsingisz Nagy Fekete *süldéjének* is. A Dzsingisz *ongyonjának* bemutatott áldozat után kibontják az ajtók mellett elhelyezett imazászlót.

A Dzsingisz-kultusz számos aspektusa még további kutatásokat igényel, akárcsak az azt körülvevő legendák, illetve egyéb kisebb helyi kultuszok, hiszen az Ordosz vidéken Dzsingisz káné mellett létezik Muquli, Qulan qatun stb. tisztelete is, melyek nem tartoznak szorosan a Dzsingisz-kultuszhoz. Ismeretük nélkül azonban nem alkotható teljes, átfogó kép a központi kultuszról sem, melyet véleményem szerint önálló vallási rendszerként is lehetne tárgyalni.

Végezetül álljon itt egy töredékesen megmaradt, füstáldozati szöveget tartalmazó kézirat fordítása, melyet a darhatok az ordoszi újév ünnepségén adnak elő. Úgy vélem, ebből a szövegből képet kaphatunk arról, hogyan is képzelik el a darhatok Szent Dzsingisz kán alakját, s arról is, milyennek látja őt a buddhizmus mint Tanvédőt.

⁶⁶Šaraldai, i. m., 193–194.; Róna-Tas András, Materialien zur alten Religion der Türken. In: *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens*. Hrsg. W. Heissig – H. J. Klimkeit. Wiesbaden, 1987, 33–46.

FÜGGELÉK

**Az ősi nagy és kis mongolok leszármazottai
Szent Urának, Dzsingisz kánnak támasza, az Arany *sülde*
füstáldozata**

Om a hum, háromszor mondván, melynek jótéteménye nagy boldogságot ad,
s egy pillanat alatt megadató tiszta, legfőbb úrnak elválaszthatatlan
gyémánt lábfejehez imádkozva térdre ereszkedünk, és meghajlunk a lámák-
nak. Meghajlunk

Buddhának. Meghajlunk a Tannak. Meghajlunk a szerzeteseknek. Arany
süldének

nevezett, mindenféle ártó démonokat legyőző s behódoltató nagy
vad fekete *sülde*, előtted áldozva leborulunk. Mennydörgő hangon hívott
arany *sülde*, előtted áldozva leborulunk. Félhold alakú gyémántos dzsidát
markolva haragra gerjedő, ifjú orcájú! Arcodon befont, meredező
bajszú ifjú szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk. Orcádon körbefutó
ezer fekete szemeddel a rejtező népek egyikét sem véted el. Orcád
övező [sok] fülű szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk. A *sülde* hatalmas
ereje által Szümerü hegynek csúcsán, legfőbb Sudarasunnak urát, Kán
Qormusta tengrit

maga előtt térdre kényszerítő szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk.

Kihez szüntelen törekvése miatt, hatalmas bűneik által a lét körforgatagába ju-
tott élőlények

így kiáltnak: ments meg! Előtted, szent *sülde*, áldozva leborulunk.

Ártó démonok sokasága okán, saját magad számtalan varázst

varázssolsz. Démonok seregeit

teljességgel szétszaggató szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk.

Mivel félelem nélküli vagy, ezer fekete szemed dühödten haragra lobbanva
figyel. Mind a rengeteg démonokat lábad alatt négykézlábra kényszerítve el-
taposod.

szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk. Vad lelked miatt, pengés
dzsidát ragadva, hatalmas seregekbe tömörülő ellenség lemetszett, lekaszabolt
fejét lánczá fűzve viselő szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk. Sok
szenvető élőlényt oltalmazol, a legigazabb varázs varázslatát
varázsolod. Óva védelmező szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk. Törvényt
alkotva

jársz. Hitszegő, helytelen módon, döjffel élőket meggyengítve elpusztító,
győztes

szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk. A Szent parancsa ellen vétkezőket,
a Tan ellen törőket, bűnös dolgokkal élőket legyőző

szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk. A hit és a törvény ellen áskálódó vétke-
 kesekből,
 bűnösökből sok lett. Tudós jókból túl kevés. Békét és törvényt megteremtő
 szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk. Minden ellenséges sereget hamuvá,
 porrá változtató, hatalmas, vad erejű szent *sülde*, előtted áldozva
 leborulunk. A gyűlölködő fekete szívűek nemzetségét elpusztító szent *sülde*,
 előtted áldozva leborulunk. Segítő jók tanácskozását felvirágoztató szent
sülde,
 előtted áldozva leborulunk. Ha naponta egyszer ekként áldozni tudunk, beteg-
 ség
 nélkül, egészségben, békében, boldogságban múlik el minden idő. Állathullás
 nélküli,
 békés, szép nyáron és ősszel vígadunk. Ha naponta egyszer ekként áldozni tu-
 dunk,
 bármilyen haragvó, vad ellenséget, tolvajt, banditát ezer
 mérföld távolságról meggyengítve elűzöl, s minden élőlényt a tudatlanság lét-
 forgatagából
 hogy kivezz, a teljes Tannal védelmező, fényességes szent *sülde*,
 előtted áldozva leborulunk. Viszálykodva harcolókat megbékítő, szenvedő el-
 lent
 kivezette utolsó nyögésig kaszaboló szent *sülde*, előtted áldozva leborulunk.
 E neveid mondván, életünk reád bízva imádkozunk. *O di*⁶⁷ tízezer boldogság-
 gal teli
 birodalom irányának istene, a világ szellemurainak áldozva, magasztalva
 meghajlunk. Erény parazsát
 sokasítsd. Minden kívánságot beteljesítve egybegyűjts. Ártó balszerencsét el-
 háríts.
 Halálos ellenséget visszafordíts. Mit leginkább kívánunk,
 akadálytalanul, könnyen teljesítsd. Saját nevünk meghalld, végrehajtott ere-
 nyes cselekedeteink
 ereje által. Az egész világ népeinek urává lettél. A legfőbb népnek
 szellemőssévé lett, Szent Dzsingisz kánhoz tartozó, nagy arany fekete *sülde*
 fényében élő káni utódok. Egyszerű emberek, alattvalók és a népek. Az egész
 tömeget óva kegyesen adj.
 Ezt *Mahacin-a*⁶⁸ ország legyőzőjének vallását segítő, *Wan Jung Čing*⁶⁹
 ország felhőinek kánja, Napisten fehér kagylókürtjét segítő Szent Úr, Dzsingisz

⁶⁷Tulajdonképpen *Wu Tai Shan* (Az öt csúcs hegye) torzított mongol neve. Észak-Kínában található hegy, mely mind a buddhizmusnak, mind a taoizmusnak szent hegye.

⁶⁸Helyesen: *mahačin* (Nagy Kína). Szó szerint Nagy Čin (a mandzsu uralkodói időszak).

⁶⁹Helyesen: *Güvan Yün Čan*. Mítikus kínai uralkodó.

kánnal ősi nagy és kis kék mongolok nemzedékétől származva, áldozva tisztelt

Szent Úr, Dzsingisz kán támaszának, arany fekete süldének füstáldozatát minden hónap

3-án, 8-án, 15-én, s ugyanígy tavasz első havának [...] ⁷⁰

A short history of the cult of Chinggis khan in the Ordos desert
Zoltán BERECKZI

The darhats of Ordos live their own life, make the rites and offerings of the cult of Chinggis khan in Ordos since the end of the 13th century by the law of Qubilai khan. This cult can be found only at the Inner Mongolian Ordos desert in the northern country of the People's Republic of China, between the Yellow river and the Great Wall of China. At the Ordos desert Chinggis khan became the highest god. His figure replaced the ancient gods of the Mongols, Qormusta tengri and Möngke tengri.

At the end of the 13th century, Qubilai khan, the Wise selected five hundred families of the darhats of Ordos. This group of the darhats is the yellow darhats. They are making the rites of the Cult since the 13th century till nowadays. There are two parts of the yellow darhats of Ordos. The darhats of the *sülde* are saving and serving the great black *sülde* of Chinggis khan (Chinggis khan's flag), and making the offerings of the *sülde*. The darhats of the Saint are saving the eight white tents, and making the offerings of Holy Chinggis khan, the wives and the ministers of the Holy khan.

The cult of Chinggis khan has survived many centuries, many cultural and political influences, the tümet Altan khan and the Tibetan bSod names rGya mtsho's Buddhist mission, the Chinese Revolution, the Cultural Revolution, etc. This small group of the Mongols could preserve rites, manuscripts, ritual objects of the cult of Chinggis khan in Ordos for the people of the present.

⁷⁰A töredékesen megmaradt kézirat szövege e ponton megszakad.

Péri Benedek

**Kakşal. Egy szó Fethali Kacar Kazvîni Behcet ül-Lügât¹
című szótárából és ami körülötte van**

A keleti-török bennszülött szótárirodalom egyik kései, ám terjedelme miatt mégis talán legértékesebb alkotása az iráni születésű, de az oguz-török *kacar* törzs *sapanlı* nemzetségéből származó Fethali Kacar Kazvîni 1874-ben elkészült szótára, a *Behcet ül-Lügât* (A szavak mennyei kertje). A műnek két kézírata ismert, az egyiket Szentpétervárott őrzik,² a másik a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményében található.³ Ez utóbbit Thúry József ismertette részletesen, aki a kéziratra Isztambulban lelt rá.⁴ Tanulmányában Thúry rövid áttekintést ad a Kadzsar-kori Iránban fontos adminisztratív beosztásokat betöltő szerző meglehetősen eseménydús életéről és a szótár összeállításának körülményeiről, majd pár szót szól a mű tartalmáról, s végül néhány példán keresztül szemlélteti a *Behcet ül-Lügât* és a többi keleti-török szótár egymáshoz való viszonyát. Thúry minden bizonnyal készült rá, hogy a szótárat teljes terjedelmében közzé tegye, korai halála azonban megakadályozta ebben.

A szótárat, melynek kiadási munkálatai már elkezdődtek,⁵ Thúry hol „csagatáj-persa” szótárnak, hol a közép-ázsiai török nyelv szótárának mondja.⁶ Bár a turkológiai szakirodalomban a két kifejezés – csagatáj, közép-ázsiai török – gyakran egymás szinonímjaként használatos,⁷ Fethali Kacar munkája esetében mégsem fedik egymást.

A szótár semmiképpen sem úgy keleti-török szótár, ahogy ezt Thúry értelmezte. Szerzője ugyanis nem a keleti-török szókincs vagy annak egy meghatározott szelete összegyűjtésére és magyarázatára törekedett. Célja az volt, hogy a klasszikus keleti-török irodalmi hagyomány és irodalmi nyelv – a csagatáj – megalapozója és kidolgozója, a 19. századi Iránban is népszerű és nemcsak a török anyanyelvűek, de a perzsa értelmiségiek által is szívesen olvasott Mîr Alişîr Nevâyî (1445–1501)⁸ költői műveinek olvasásához és értel-

¹A tanulmányban szereplő török, perzsa és arab szavakat a török kiejtés szerinti alakjukban, a mai törökországi török helyesírás szerint közlöm. A helynevek magyar kiejtés szerint szerepelnek.

²Imertetését ld. A. A. Romaskevič, Novyj čagatajsko-persidskij slovar'. In: *Mir-Ali-Šir. Sbornik k pjatisoletiju so dnja roždenija*. Leningrad, 1928, 83–99.

³Fethali Kacar Kazvîni, *Behcet ül-Lügât*. MTA Keleti Gyűjteménye Török O. 324/1–10.

⁴Thúry József, *A „Behdset-ül-Lügât” című csagatáj szótár*. Budapest, 1903.

⁵Jelen tanulmány szerzőjét a szótár anyagának feldolgozásában és kiadásra történő előkészítésében az OTKA támogatta (F029472).

⁶Thúry, *i. m.*, 8–9.

⁷A csagatáj szó mint nyelvtörténeti terminus háttéréről, jelentéséről ld. Péri Benedek, Egy török nyelvtörténeti terminus háttére: a „csagatáj” kifejezés és a bennszülött források adatai. In: *Orientalista Nap 2001*. Szerk. Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori. Budapest, 2002, 72–80.

⁸Nevâyî iráni népszerűségét jól jelzi, hogy Fethali Kacar szerint Nevâyî versgyűjteményei, *dīvânjai* nem számítottak könyvritkaságnak a 19. századi Iránban. A kezébe került példányok minőségével azonban már nem volt megelégedve, mert állítása szerint nagyon kevés volt közöt-

mezéséhez lexikográfiai segédletet készítsen. Erre azért volt szükség, mert a 19. századi Iránban beszélt és írt török nyelv meglehetősen messze állott Nevâyî nyelvezetétől, klasszikus keleti-török – csagatáj – szószedetet, szótárat pedig „nem látott senki”.⁹ A klasszikus költő verseinek olvasása, egyes szavak értelmezése Fethali számára is nehézséget okozott, s ez indította arra, hogy a számára ismeretlen és értelmezhetetlen szavak jelentéseit összegyűjtse és mások számára is tanulságul, közzétegye. Bár vállalkozása önálló kezdeményezés volt, korántsem tekinthető példa nélkül állónak. Hasonló indíttatásból készült el a 16. század közepén az Oszmán Birodalomban az ismeretlen szerző tollából származó klasszikus keleti-török-oszmánli szótár, az *Abuşka*,¹⁰ s közel két évszázaddal később a szintén iráni török Mirzâ Mehdî Hân szótárírói vénáját dicsérő, klasszikus keleti-török-perzsa szógyűjtemény, a *Senglah* címet viselő Nevâyî-szótár.¹¹

Fethali Kacar számára tehát a Nevâyî munkáiban előforduló szavak egy része komoly fejtörést okozott. Szótárában ezeket gyűjtötte össze s látta el magyarázatokkal. A budapesti kézirat tíz kötetet tesz ki, s a kötetek minden egyes lapján csak egy-egy szó magyarázata található. A szócikkeket a szerző a szó magánhangzó jelekkel ellátott írásképpel indítja, melyet a kiejtés leírása követ. Ez után kerül sor a jelentés vagy jelentések megadására. Fethali adatait sok esetben a klasszikus költészetből, elsősorban Nevâyî verseiből vett példákkal is illusztrálja. Nem egy esetben előfordul azonban, hogy a szerző egy-egy általa megadott jelentéshez nem mellékel versidézetet. Thúry szerint, aki-nek ebben minden valószínűség szerint igaza van, ezek a klasszikus költészetből példákkal alá nem támasztott jelentések Fethali Kacar saját kutatómunkájának eredményei. Itt érdemes egy pillanatra megállni és megvizsgálni, hogy Fethali Kacar szótára összeállításkor milyen forrásokra támaszkodott.

A szótárához írt előszavában Fethali Kacar részletesen taglalja, milyen úton-módon próbált elmélyedni a klasszikus keleti-török irodalmi nyelv és ezen keresztül Nevâyî költészetének megismerésében. Ifjúkorában századosi rangban (*yüzbaşı*) a trónörökös szolgálatában Hurászán tartományba került, ahol első nyelvmestere a *calayır* és *kelat* törzs vezetője, Yalangtüş Hân volt, aki nemcsak ismerte, de értette is Nevâyî költészetét. Két évvel később Fethalit az Ahal-vidéki és Tedzszen környéki teke türkmének közé vezényelték, ahol szintén nyílt lehetőség arra, hogy a türkmén „szúfik és kádik” segítségével nyelvtudását elmélyítse. Itteni tartózkodása idején más türkmén

tük az olyan, amely nem volt csonka, s minden verset tartalmazott. Fethali Kacar Kazvîni, *Fihrist-i Behcet ül-Lügât*. MTA Keleti Gyűjteménye Török O. 325, fol. 9b–10a., fol. 16a–b.

⁹Fethali Kacar Kazvîni, *Fihrist*, Fol. 16a.

¹⁰V. de Véliaminof-Zernof, *Dictionnaire Djaghataï-Turc*. Saint-Pétersbourg, 1869; Vámbéry Ármán, *Abuska. Csagatajtörök szógyűjtemény*. Pest, 1862.

¹¹Sir Gerald Clauson, *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân. Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerald Clauson*. London, 1960.

népek (mervi *teke, salır, sarık, ersari*) között is talált olyan írástudókat, akik-től az általa ismeretlen szavak jelentését megkérdezhetette. A türkmének közt eltöltött időt követő harminc esztendőben Fethali Kacarnak nem sok lehetősége adatott, hogy hódoljon szenvedélyének.¹² Kutatásait valószínűleg nem hagyta teljesen félbe, bár erről az időszakról még csak érintőlegesen sem beszél. Hatvanegy éves, amikor kezébe kerül a 18. században történeti munkáiról elhíresült Mîrzâ Mehdî Hân klasszikus keleti-török (csagatáj)–perzsa szótára, a *Senglah* és a keleti-török nyelv grammatikáját összegző előszava, az önálló címen *Mabânî al-lugât*ként is ismert tanulmány.¹³ Mindössze három napja van a szótár tanulmányozására, de ez éppen elegendő ahhoz, hogy ére-nyeit és fogyatékoságait megítélje és kimondja a summás verdiktet: a *Senglah* szótárként szinte használhatatlan.¹⁴ Véleményét három kifogással támasztja alá: 1. A *Senglah* felépítése az arab lexikográfiai rendszert követi, s aki ezt nem ismeri, a szótárban nem tud eligazodni. 2. Mehdî Hân szótára nem adja meg a szavak pontos kiejtését, márpedig egy olyan nyelv esetében, melyet „senki sem hallott és senki sem tud”, ez elengedhetetlen volna. 3. A *Senglah* szerzője a szavak arab betűs írásképeiben nem tesz különbséget a b és a p, a dzs és a cs, a k és a g hangok között, ami ismeretlen szavak esetében jelentősen megnehezíti a helyes kiolvasást, kiejtést.¹⁵

Fethali szótára megírásakor tehát nem követte szolgai módon lexikográfus elődei munkáit, hanem kiterjedt, önálló kutatómunkát is folytatott. Igyekezett az egyes értelmezéseket több forrásból is megerősíteni, s ha olyan jelentésre bukkant, melyet ugyan nem tudott a klasszikus irodalomból idézetekkel alátámasztani, mégis igazolhatónak látott, azt is felvette szótárába.

Kiváló példa erre a szótárban található s a jelen dolgozat középpontjában álló *kakşal* szó is. A budapesti kézirat 6. kötetének 595. lapján olvasható szócikkben a szokásos módon először a kiejtést adja meg a szerző. Ebből annyi tudható meg, hogy a *kafot* hárompontos *s* követi, s kettejük közé nem kell magánhangzót olvasni. A kiejtési leírás után található a szó perzsa jelentése, mely ez esetben a következő: „száraz tűzifa és egy nép neve is”.¹⁶

Fethali az első jelentést az alábbi Nevâyî idézettel illusztrálja:

Hicridin örtense cismimde süngeler¹⁷ tang emes
Kim erür ot asru itig dagı bes kakşal otun

¹²Fethali Kacar Kazvînî, *Fihrist*, Fol. 4a–b.

¹³Fethali Kacar Kazvînî, *Fihrist*, Fol. 17a. Kiadása: Edward Denison Ross, *The Mabânî-al-Lughat: Being a Grammar of the Turki Language in Persian*. Calcutta, 1910.

¹⁴Fethali Kacar Kazvînî, *Fihrist*, Fol. 17b–19b.

¹⁵Fethali Kacar Kazvînî, *Fihrist*, Fol. 17a–17b.

¹⁶*Hîma-yi huşk va nîz nâm-i tâ'îfa bâşad.*

¹⁷A kéziratban a helyes *süngeler* (سونگلار) helyett a *sünglekler* (سونگلکلا) alak szerepel, ami nyilvánvalóan a másoló figyelmetlenségéből adódó hiba.

(Rút magánytól, jaj, e testben ég a sok csont, ám sebj,
Mert e tűz lángolva ég, hévvel, s kiszáradt már a fám.)

Fethali nem mondja meg pontosan, hogy az idézett párvers a költő mely művéből való, csak annyit árul el, hogy a Nevâyî négy versgyűjteményének egyikéből származik.¹⁸

A *Senglâhn* az a példánya, melyet Clauson tett közzé hasonmás kiadásban, még ennyit sem mond, minden kommentár idézi Nevâyî ugyanezen párversét.¹⁹ Borovkov a herati lexikográfus, Tâli' Îmânî *Badâ'i al-Lugat* című Nevâyî-szótárának kiadásában, a *kakşalmak* szóhoz írt szócikkben hivatkozik Fethali szótárának szentpétárvári kéziratára, s azt állítja, hogy Fethali a *kakşal* szó illusztrálására, az *Abuşka* összeállítójához hasonlóan, a szóban forgó *beytet* Nevâyî *Nevâdir al-Şebâb* címet viselő versgyűjteményéből vette.²⁰ Az *Abuşka* több változatban is ismeretes. A szót a Vámbéry Ármin által kiadott változat nem tartalmazza. Megtalálható viszont abban, amelyet Véliaminof-Zernof tett közzé. Itt a *kakşal* szócikk példázataként álló idézet, melynek második félsora eltér a Fethali-féle változattól, így hangzik:

Hicridin örtense cismimde süngeler tang emes
Kim erür tişe itig dagı besî kakşal otun

(Rút magánytól, jaj, e testben ég a sok csont, ám sebj,
Mert a bárd éles, s kiszáradt, ó nagyon, nézd, már a fám.)

Már első pillantásra is látszik, hogy a második félsorral valami nincs rendjén. A párvers versmértéke *remel-i müsemmen-i mahzûf* (- x - - | - x - - | - x - - | - x - -), s ennek megfelelően egy félsornak – *misrán*nak – 15 szótagból kellene állnia. Az *Abuşka*-féle idézet második félsora azonban 16 szótagból áll, ráadásul a két szó (*ot* „tűz”; *tişe* „balta”) cseréje miatt a két félsorban eredetileg meglévő költői kép is megzavarodik. A két változatot összehasonlítva, nem valószínű, hogy a második volna a Nevâyî írta eredeti.

De mi a helyzet az idézet forrásával kapcsolatos információval? A Véliaminof-Zernof-féle *Abuşka* szerzője az idézett párversről valóban azt állítja, hogy a *Nevâdir al-Şebâb*ból származik, ám ezt a kijelentést a párversről

¹⁸Nevâyî lírai költeményeit annak megfelelően, hogy élete mely szakaszában írta őket, négy versgyűjteménybe rendezte. Ezt a négy dívánt (*Garâ'ib al-Sigar*, A gyermekkor csodái; *Nevâdir al-Şebâb*, Az ifjúkor csúcspontjai; *Badâ'i al-Vasat*, A felnőttkor különlegességei; *Fevâ'id al-Kibar*, Az öregkor előnyei) később egy kötetbe szerkesztette, mely a *Hazâ'in al-Ma'ânî* (A jelentések kincstárai) címet kapta. Ezt a gyűjtemény a bennszülött irodalomtörténeti források gyakran csak *Négy dívánként* (*Çâr dîvân*) emlegetik.

¹⁹Clauson, i. m., fol. 174v, 16. sor.

²⁰A. K. Borovkov, „*Badâ'i' al-Lugat*”. *Slovar' Tâli' Îmânî Geratskogo*. Moskva, 1961, 223.

elmondottak miatt meglehetősen gyanakodva kell kezelni. S valóban, a szóban forgó dívánban – szerkesztett versgyűjteményben – ilyen párvers nem található. Olyan *gazel* ugyan, melynek –*un* a ríme és *remel-i müsemmen-i mahzûf* a metruma, kettő is van, de a kérdéses párvers egyikben sem található meg. Érdekes, hogy a két *gazel* közül az egyikben szerepel egy *beyt*, mely mind megfogalmazásában, mind a közvetített költői képben kísértetiesen hasonlít a keresettre:

*Hicr cismimde süngeklerni uşatıb küydürür,
Ya'nî ot batrak yanar köprek uşatılsa otun.*²¹

(Rút magánytól, jaj, e testben ég a sok csont, s por leszen,
Hogyha gyorsan porlik el fám, még hevesben ég e tűz.)

A keresett párvers tehát nincs az *Abuşka* szerzője által megadott helyen. Megvan viszont Nevâî időrendben utolsó, *Fevâî'd al-Kibar* című, öregkori versgyűjteményében. Nem tudni, az *Abuşka* szerzője miért adott meg rossz forrást, hiszen a párverset olvasva mindenképpen gyanakodnia kellett volna, hogy nem a költő ifjúkori sorai közül való. A párversben megjelenő költői kép legalábbis ezt sugallja. A kedvestől való elválás kínja tűzként égeti a költő testét, s benne a csontokat, melyek a kiszáradt, vagyis elöregedett, tűzre való ágakhoz hasonlatosak.

A szó jelentését illusztráló Nevâî-párversről térjünk most vissza a *kakşal* szóra, először röviden az etimológiájára, s aztán a jelentéseire! A *kakşal* névszó alapszava a *kak* (qaq) „száraz, kiszáradt” jelentésű névszó török nyelvemlékben először²² Mahmut Kaşgarî 11. század végén írt török-arab szótárában fordul elő „kiszáradt, összeaszott valami, kiszáradt tó” jelentésben.²³ Ebből az alapszóból teljesen szabályosan képződött a *-şa* denominális verbum képzővel²⁴ a *kakşa-* „kiszárad, kiszáradva szétporlik” ige, mely a török nyelvemlékek közül elsőként a 14. században, régi anatóliai török szövegekben fordul elő.²⁵ A *kakşa-* igéből az *-l* deverbális névszóképzővel képzett szó a *kakşal* „száraz, kiszikkadt” jelentésű névszó.²⁶

²¹Alisher Navoiy, *Navodir ush-Shabob. Mukammal asarlar to'plami*. To'rtinchi tom. Toshkent, 1989, 330.

²²*Drevnetjurkskij slovar'*. Szerk. D. M. Nasilov et alii, Moskva, 1969, 421.

²³Besim Atalay, *Divanî Lûgat-it-Türk Tercümesi*. II. Ankara, 1985, 282.

²⁴Martti Räsänen, *Materialen zur Morphologie der Türkischen Sprachen*. Helsinki, 1957, 152. Räsänen a „csagatáj” példákon kívül csak a karaimból hoz analógiát. A *-şa* igeképző használatát a keleti-törökben (csagatájban) említi Eckmann is (János Eckmann, *Chagatay Manual*. Bloomington, 1966, 70.)

²⁵Az adatokat ld. *XIII. asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle tarama sözlüğü*. IV. Ankara, 1969, 2162.

²⁶Az *-l* deverbális nomenképzőhöz ld. Räsänen, *i. m.*, 132.

Fethali, amint arról már szó esett, a *kakşal* szónak két jelentést tulajdonít: 1. száraz tűzifa 2. egy nép neve. A *Senglah* szerzője, Mehdî Hân is ezt a két jelentést említi, s így módon felmerül, hogy Fethali Kacar, akinek kezében, ha nem is hosszú időre, de volt az említett lexikográfiai munka, vajon nem egyszerűen átvette-e Mehdî Hân adatát. Elképzeltető, hogy így volt, de a szótár tanulmányozására rendelkezésére álló roppant rövid idő, Nevâyî költészetében való jártassága és a második jelentéssel kapcsolatos személyes tapasztalatai, melyekről még később szó lesz, inkább azt valószínűsítik, hogy Fethali a *Senglah*-ot ebben az esetben csak saját eredményeinek ellenőrzésére használhatta.

Şeyh Süleymân 19. századi csagataj–oszmánli szótárában a *kakşal* szó önmagában nem, csak a *kakşal odunu* szókapcsolatban található meg, ami arra utal, hogy a szerző a szót önállóan nem, csak a Nevâyî párversben található szókapcsolatból ismerte, melyre az „összeszáradt és porladófélben lévő tűzifa” jelentést adja meg.²⁷ A *Badâ’î al-Lugat*-ban a *kakşal* névszó nem szerepel, csak a *kakşalmak* ige, „kiszáradni” jelentésben, melynek illusztrálására a szerző a *Nevâdir al-Şebâbból* hoz egy *beytet*.²⁸ Ugyanezt a párverset idézi a *kakşalmak* ige példajaként Mîrzâ Mehdî Hân is, ami arra utal, hogy Nevâyî életművében nemcsak a *kakşal* névszó, de a *kakşalmak* ige is ritkán, valószínűleg csak egyszer fordul elő. Az *Abuşka* a keleti-török *kakşal* szó jelentését a *kakşak* és a *gevşek* szóval magyarázza. Az előbbi jelentése Mehdî Hân és Fethali szerint is megegyezik a szóban forgó keleti-török szóéval.²⁹

A mai török nyelvek közül a *kakşal* szó csak két, a török nyelvek délkeleti csoportjába tartozó nyelvben van meg, a klasszikus keleti-török jelentéstől némiképp eltérő tartalommal. Az ujburban Judin szótára szerint „petyhüdt, gyenge; széttört”, valamint „tüzelő a tamariszkusz ágából”,³⁰ míg az egyik legfrissebb internetes ujburi szótár szerint „száraz, kiszikkadt; vékony, erőtlen; száraz növényzet” jelentésben ismert.³¹ Az özbeg nyelv értelmező szótárának tanúsága szerint a *kakşal* szónak az özbegben a következő két jelentése van: 1. csonttá száradt, keményre száradt, kiszáradt csont; 2. a talajban található bak-

²⁷Kúnos Ignác, *Şejx Sulejman Efendi’s Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Budapest, 1902, 115.

²⁸*Kurug cismim otundekdür balâ daştıda kakşalgan*

Anga ötkende hicrân kârvâm ahlî ot salgan

(Faként száradt ki testem, jaj, a búpusztán, kiszikkadt, ládd!

Magány tőzséri ott járván tüzet vetek reám s szikrát.)

Navoiy, *Navodir*, 324.

²⁹Fethali Kacar *Kazvînî, Behcet ül-Lügât*. Vol. VI., 595; Clauson, *i. m.*, fol. 174v, 16. sor.

³⁰قخشال I. ослабленный, расслабленный, сокрушенный, II. топливо из ветвей тамариска. V. P. Judin, *Ujgursko-russkij slovar’*. Alma-ata, 1961, 577.

³¹قخشال 1. dry, dried up. 2. thin, emaciated. 3. dry vegetation. Ld. <http://www.uyghurdictionary.org/en/default.aspx>

tériumok okozta, legyengüléssel, nagy fájdalommal, görcsökkel járó betegség.³²

A fenti nyelvtörténeti és mai nyelvi adatok alapján, figyelembe véve a szótárakban szereplő versillusztrációk tanúságát is, feltételezhető, hogy a szó eredetileg száraz ágat, gallyat jelentett, s jelentésátvitellel innen származik az özbegben a „kiszáradt, porladó csont” jelentés. A fent idézett párversek és Nevâyî roppant népszerűségének ismeretében nem elképzelhetetlen, hogy ebben a folyamatban az ő sorai is szerepet játszottak.

Amint azt már korábban is említettem, a *kakşal* szó második jelentése a *Behcet ül-Lügât* szerzője szerint, s ebben véleménye nem tér el Mîrzâ Mehdî Hânétól, egy „nép neve”. A szónak ehhez a jelentéséhez egyik szerző sem mellékelte példát a klasszikus költészetből, így feltételezhető, hogy a szóban forgó török népvénem nem olvasmányaikból ismerték. Mivel mindkét szerző életét Iránban élte le, felettébb valószínű, hogy a *kakşal* népet Iránban vagy az Iránnal határos területek valamelyikén élő török népek között kell keresni.

Vámbéry Ármin, aki maga is járt a térségben, *A török faj* című művében, a különböző türkmén törzseket bemutató részben a *teke* türkménokről a következőket írja:

„A mi a tekkék alosztályait illeti, az akhal-tekkéknél, telepeik helyzete szerint, keletről nyugot felé haladó irányban, a következő alosztályokat találjuk: Kökcse, Szalik, Jaszman, Miris, Cseltek, Kongur, Karadas-Ajak, Kara-Kongur, Aman-Sah, Szicsmaz, Kaksal, Bükri, Kara-Jumai és Kedsük; míg a mervi tekkék először Tokhtamis és Ötemis ágakra oszlanak, s az elsőkhöz tartoznak: Bek, Vekil, illetőleg Kökcse, Aman-Sah, Kan, Kongur, Ak-Vekil és Kara-Vekil, az utóbbihoz pedig: Szicsmaz és Bakhsi. Ezen alosztályok különben az akhal és mervi tekkék mindkét főosztályánál egyformán feltalálhatók...”³³

Bár Vámbéry leírása kissé kusza, hiszen először nem említi, hogy az Akhal-oázisban lakó *teke* türkméneknél is, a merviekhez hasonlóan megvolna a két főág, a *tohtamiş* és az *ötemiş*, s az sem hámozható ki teljes bizonyossággal a fenti szövegből, hogy a felsorolt alosztályok közül pontosan melyek is találhatók meg mindkét *teke* türkmén közösségben, az bizonyosra vehető, hogy a *kakşalok* a *teke* türkmének valamelyik ágához tartoznak.³⁴

³²Qoqshol I. Oriqliqdan qoq qurib qolgan, qoq quruq, quruq suyak II. Tuproqda bo'ladigan mikrobdan juqadigan qattiq tortishib, qaqshab qotib qolish kasalligi. Z. M. Ma'rufov, *O'zbek tilining izohli lug'ati*. Moskva, 1981. Vol. II. 609.

³³Vámbéry Ármin, *A török faj*. Budapest, 1885, 477.

³⁴Érdekes, hogy Henry de Coulboeuf de Blocqueville, aki 1860-ban katonatisztként részt vett az iráni hadsereg türkmének elleni hadjáratában, majd a katasztrofális vereség után a mervi tekkék fogságába esett, ahonnan csak tizennégy hónap múltán szabadult, a türkmén törzsek és nemzetségek között nem említi a *kakşalokat*. De Blocqueville leírása számos ponton eltér Vámbéryétől az általa említett huszonnégy törzsnév közül Vámbéry csak 13-at sorol fel. Henry de Blocqueville, *Gefangener bei den Turkomanen*. Nürnberg, 1980, 83. Lásd még Vámbéry Ármin, *Közép-ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban*

Mehmet Saray a türkmének 19. századi történetéről írott kötetében a következőképpen adja meg a *kakşal* nemzetség helyét a *teke* törzsszövetségben belül: *teke* → *tohtamış* → *kara-vekil* → *kakşal*.³⁵ Mehmet Kılıç és Soltanşa Ataniyazov a türkmén törzs és nemzetségneveket feldolgozó szótáraikban a *kakşalok* hovatartozásáról csak annyit mondanak, hogy a *teke* törzs *tohtamış* ágába tartoznak.³⁶

A *kakşalokról* tehát, az apróbb bizonytalanságok ellenére biztosra vehető, hogy a türkmének *teke* törzsszövetségéhez, azon belül is a *tohtamış* ághoz tartoztak, s a 19. század folyamán Tedzsen és Merv környékén, valamint az Ahal-oázisban éltek. Fethali, aki, mint arról korábban már szó esett, hurászáni megbízatása idején az Akhal oázisban élő *tekék* közé is eljutott, nagy valószínűséggel ott ismerkedett meg a *kakşal* nemzetség nevével.

A *kakşal* nemzetségnév nemcsak szótárakban, hanem történeti forrásokban is felbukkan. A Hívai Kánság levéltárában maradtak fenn azok a listák, melyeken a hívai hadseregben szolgálatot teljesítő harcosokat – *nökereket* – írták össze, nemzetiségi hovatartozásukat is megjelölve. Egy, a hidzsra szerinti 1242-es évből (1826–27) származó dokumentum 18 *kakşalt* említ, s közülük kettőt, Bagi-sardárt és Halli beg fiát, Mahdum-kulit meg is nevez.³⁷ Egy pár évvel későbbi, a hidzsra szerint 1247-ből (1831–32) való összeírás a *teke* türkmének között ismét 18 *kakşalt* említ, de ezúttal egyetlen katonát sem ad meg név szerint.³⁸ A *kakşal* nemzetség első említése azonban nem a 19. század első feléből származik, hanem jó háromszáz évvel korábbi.

Zahîr al-Dîn Muhammad Bâbur, az indiai Mughal-dinasztia megalapítója emlékirataiban a hidzsra szerinti 910-es év elejének (1504 nyarának) történeteiről szólva megemlíti, hogy egy csapatnyi *kakşal*, *ilançuk*, *negüderî* és *aymak* Szarábnál és Andarábnál átkelt a Pandzsír folyón, hogy Bâbur seregéhez csatlakozzék.³⁹ Az Akbar korabeli Mughal Birodalom egyik legjelentősebb krónikása, Abû al-Fazl 'Allâmî, a birodalmat bemutató enciklopedikus munkájában, az *Â'in-i Akbarî*-ben, a Kabul tartományt leíró részben felsorolja a környék vad törzseit, közöttük a *kakşalokat*, akikről még megjegyze, hogy

Teheránból a turkomán sivatagon át a Kaspi tenger keleti partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba tett és leírt. Budapest, 1892³, 372. Vámbéry egyébként ebben a kötetében nem említi a *kakşalokat*.

³⁵Mehmet Saray, *Turkmens in the Age of Imperialism*. Ankara, 1989, 11. A szerző egy másik írásában némiképp eltérően határozza meg a *kakşalok* helyét a *teke* törzsszervezetben: *Teke* → *Tohtamış* → *Vekil* → *Kahshal*. (Mehmet Saray, *Türkmenler*. In: *İslâm Ansiklopedisi*. XII/2. İstanbul, 1988, 672.)

³⁶A hivatkozott szótárakban a *kakşal* nemzetségnév mai türkmén kiejtés szerint, *gagşalként* szerepel. M. Kılıç, *Oguzname-Şecere. Türkmenlerin nesil ağacı*. http://www.turkmenhost.com/documents/Soy/soy24_57.htm; Soltanşa Ataniyazov, *Şecere*. In: *Ansiklopedik Türkmen Etnik Adları Sözlüğü*. Konya, 2005, 156.

³⁷Yuri Bregel', *Horezmskie turkmeny v XIX veke*. Moskva, 1961, 287.

³⁸Bregel', *i. m.*, 292.

³⁹Bâbur, *Bâburnâme*. Vol. I. Ed. Mano E. Kyoto, 1995, 194 (fö. 125b).

az ő korára már jámbor, letelepült népekké váltak.⁴⁰ Azon a vidéken, ahol Bâbur és Abû al-Fazl a *kakşal*okat említi, a mai Afganisztán Parvan tartományában, fekszik egy település, melyet korábban Kakshalnak hívtak.⁴¹

A 16. században Kabul környékén élő *kakşal*ok a század közepétől egyre sűrűbben bukkannak fel a korabeli források lapjain. Az első *kakşal*, akit a források megemlítenek, Mecnûn Hân *kakşal*. Ő Bâbur fia, Humâyûn uralkodása alatt lépett a Mughal Birodalom szolgálatába, s javadalombirtokul Narnault kapta.⁴² Humâyûn 1540-ben súlyos vereséget szenvedett az afgán származású trónkövetelőtől, Şer Hântól, s Iránba menekült. Az afgán csapatok Narnault is megostromolták és elfoglalták. Mecnûn Hân birtokait elveszítette ugyan, de nem kis szerencséivel életben maradt. Delhibe ment,⁴³ majd onnan minden bizonnyal Kabulba. Egy korabeli forrás, a türkmén származású Bâyezîd Bayat krónikája legalábbis itt említi legközelebb 1554-ben, a birodalma visszahódítására induló Humâyûn seregében. A mughal seregben szolgáló előkelőket is felsoroló mű Mecnûn Hânt az uralkodó környezetében lévő tisztségviselők között sorolja fel.⁴⁴ Humâyûn közelében igen, de a seregben nem ő volt az egyetlen a *kakşal* nemzetségből. Bâyezîd a koronaherceg, Akbar szolgálatában álló tisztségviselők között név szerint is megemlékezik a következő *kakşal* előkelőkről: Baba *kakşal*,⁴⁵ Mîrzâ Beg *kakşal*, Muhibb *kakşal*. A név szerint is felsorolt *kakşal*okhoz a nemzetségből többen is csatlakoztak. Bâyezîd, aki krónikájában részletesen beszámol az események menetéről, a Szirhind elfoglalásával záruló hadmozdulatokban hősiességükkel kitűnt vitézekről megemlékezve felsorolja a korábban is emlegetett *kakşal*okat, Mecnûn Hânt, Babát, Mîrzâ Beg *kakşal*t és Muhibbot, majd hozzáteszi: „és fivéreik”.⁴⁶

A név szerint is ismert és a korabeli beszámolókból gyakran emlegetett *kakşal* tisztségviselők életrajzának részletes bemutatása szétfeszítené jelen írás kereteit. Erre hamarosan egy másik tanulmányban kerül sor. Annyit azonban mindenképpen el kell mondani, hogy a „többi *kakşal*” a „*kakşal*ok”, a „*kakşal* nemzetség” kifejezések nem ritkák a korabeli beszámolókból.⁴⁷

⁴⁰Henry Blochmann (trans.), *The Ā-in-i Akbarī*. Vol. II. New Delhi, 1994, 407.

⁴¹A város a Ghorband folyó mellett, Kabultól észak-nyugatra fekszik. (Északi szélesség: 35° 29', keleti hosszúság: 69° 042'). A város mai neve Shenwari.

⁴²A város ma az Indiai Köztársaságban, Haryana szövetségi államban található. (Északi szélesség 28°02, keleti hosszúság 76°07'.)

⁴³Şahnavâz Hân, *Ma'âsir ul-umarâ*. III. Kalkatta, 1891, 207.

⁴⁴Bâyezîd Bayat, *Tazkira-yi Humâyûn va Akbar*. Ed. M. Hidâyat Hosain. Calcutta, 1941, 180.

⁴⁵Baba *kakşal* nevét a szöveg kiadója Pasaynak olvassa (Bâyezîd Bayat, *i. m.*, 185.), ám ilyen nevű előkelőről más források egyszer sem tesznek említést, míg Baba (Babay) *kakşal* neve többször is előkerül. A Szirhind elfoglalásával véget érő hadmozdulatokat leíró részt Bâyezîd Bayat a vitézségükkel kitűnt harcosok nevének felsorolásával zárja (*i. m.*, 193.).

⁴⁶Bâyezîd Bayat, *i. m.*, 193.

⁴⁷Abû al-Fazl, *Akbar-nâma*. Vol. III. Ed. Âgâ Ahmet – Mavlavî °Abd al-Rahîm. Kalkatta, 1887, 399, 400. (a továbbiakban: AN III.); Henry Beveridge (trans.), *The Akbar Nâma of Abu-l-Fazl*. Vol. III. New Delhi, 1993, 590, 592 (a továbbiakban: ANBev.).

Mindez arra enged következtetni, hogy a kabul környéki *kakşalok* közül nem kevesen döntöttek úgy, hogy követik magas beosztásba jutott rokonaik példáját, és mughal zsoldba állnak. Vitézségüknek sokszor tanúbizonyságát adták, s egyre nagyobb hatalomra és befolyásra tettek szert. A *kakşalok* a harctéren elért sikereiket, erejüket minden bizonnyal összetartásuknak is köszönhették, s tán ezzel magyarázható, hogy az uralkodó meg sem kísérelte az egyre jelentősebb szerepet játszó *kakşalok*at eltávolítani egymástól.⁴⁸ A nemzetség tagjai együtt vettek részt 1565–1567-ben az özbegek lázadásának leverésében,⁴⁹ Akbar 1573-as gudzsarati hadjáratában, s javadalombirtokaikat is egymáshoz közel fekvő területeken kapták meg. Először az 1560-as években a mai Uttar Pradesh szövetségi államban fekvő Manikpur környékén,⁵⁰ s később, Bengál meghódítása után, Ghoraghat vidékén.⁵¹ A harcokban megállták helyüket, s Akbar ugyancsak jó véleménnyel volt róluk. Amikor 1580-ban a frissen kinevezett bengáli kormányzó, Muzaffer Hân önkényesen át akarta rendezni a helyi birtokviszonyokat, s emiatt a javadalombirtokosok fellázadtak, a *kakşalok* a felkelés élére álltak. Vezető szerepük ellenére azonban Akbar a helyzetet, ameddig csak lehetett, igyekezett békés úton megoldani. Kibocsátott egy békülékeny hangú fermánt, melyben a kormányzót arra figyelmeztette, hogy a *kakşalok* a birodalom sokat próbált, hűséges szolgálói, akiket hiba háborgatni. Bengál előljáróját arra is felszólította, hogy a *kakşalok*tól elvett és másoknak juttatott javadalombirtokokat szolgáltassa vissza.⁵² A kedélyeket azonban ezzel is csak rövid időre sikerült lecsillapítani, s a felkelés még évekig tartott, míg végül a lázadók is összekülönböztek egymással és 1583 márciusában a *kakşalok* egy emberként ismét birodalmi szolgálatba álltak, és bocsánatot

⁴⁸A szinte teljesen együtt tevékenykedő nemzetségi csapattól csak két, a forrásokban név szerint emlegetett előkelő különült el: Bâkî *kakşal* és Mecnûn Hân *kakşal*. Az előbbi nem is jött Indiába, végig Kabulban maradt, és az 1564-es zűrzavaros események során nem kis mértékben neki volt köszönhető, hogy Akbar féltestvére, Mîrzâ Muhammed Hakîm biztonságban Hindusz-tánba juthatott. A Bâkî *kakşal* parancsnoksága alatt álló csapatok egy része is nemzetségének tagjai, ahogy Abû al-Fazl fogalmazza, „testvérei” közül került ki (AN II., 275, ANBev., 409.). Mecnûn Hân különállása minden bizonnyal annak tulajdonítható, hogy a *kakşalok* közül ő szegődött legkorábban a birodalom szolgálatába, s ezért a ranglétrán is magasabb helyen állt, mint nemzetségének többi tagja. Halálakor háromezredes (*sihhażârî*; vö. Athar Ali, *The Apparatus of Empire. Awards of Ranks, Offices and Titles to the Mughal Nobility (1574–1658)*. Delhi, 1985, 5.), s megbízatásai általában rangjával függtek össze. Az özbegek lázadásának véget vevő, Karâ közelében vívott csatában (1567. június 9.) Mecnûn Hân vezette a jobbszárnyat, míg Baba *kakşal*, aki ekkorra *hâni* rangot kapott, a birodalmi előőrssel együtt harcoló íjászokat irányította. Mîrzâ Beg *kakşal* Baba Hân alatt szolgált, s az ütközet egyik legjelentősebb haditette az ő nevéhez fűződik: nyilával leterítette a lázadók fővezérét, Ali-qulit. (AN II., 293.; Badâ’ûnî, *Muntahab al-Tavârîh*. Vol. II., Calcutta, 1865, 96.)

⁴⁹Az Ali-qulî és Bahadur nevével fémjelzett özbec csoportosulás.

⁵⁰Ma az Indiai Köztársaságban, Uttar Pradesh szövetségi államban fekvő település. (Északi szélesség 25.07°, keleti hosszúság 81.12° E.)

⁵¹A város ma Bangladesben található. (Északi szélesség 25.24°, keleti hosszúság 89.21°.)

⁵²Nizâm al-Dîn Ahmad, *Tabaqât-i Akbarî*. Transl. Brajendra Nath De. Vol. II. Delhi, 1936, 531.

nyertek.⁵³ A *kakşal* nemzetség egyes tagjai később is fel-feltűnnek a krónikák lapjain,⁵⁴ de a nemzetség többet nem játszott olyan fontos szerepet, mint Akbar korában.

A kabul környéki *kakşal*okkal kapcsolatosan elengedhetetlen egy lényegi kérdés megválaszolása. Vajon a türkmén *teke* törzsszövetségbe tartozó *kakşal* nemzetségnek és a mughal szolgálatba szegődött *kakşal*oknak van-e közük egymáshoz? Úgy tűnik, hogy igen, s erre két adatból lehet következtetni. A már emlegetett, Kakshal nevű afganisztáni helységtől nem messze található egy másik település, melyet Türkmennek hívnak. Nagy valószínűség szerint tehát a környéken valamikor türkmének, *kakşal*ok laktak. A másik adat, melyre az igenlő válasz támaszkodik, Abû al-Fazl krónikájából származik. A bengáli javadalombirtokosok lázadásának okait ismertette a szerző ugyanis így ír: „... a tisztségviselők, a bihári megbízottakhoz hasonlóan, felettébb erőszakos módon aranyat kezdtek követelni a tartományban (ti. Bengálban) élő türkménektől, és egyre kíméletlenebbül bántak velük. Ezért aztán az elégedetlenkedők feje, Baba Hân nem egyszer a következő szavakkal adott hangot keserűségének: Mostanáig 70.000 rúpiát költöttem ajándékokra, s mindössze száz lovasom tudott megfelelni a billogozás előírásainak. Más javadalombirtokosok még nálam is rosszabbul jártak.”⁵⁵

A *kakşal*okat tehát a 16. századi krónikás is türkmének tartotta, de hogy a két csoport, a 16. században Kabul környékén élő *kakşal*ok és a 19. században a *teke* türkmének *tohtamış* ágához sorolt *kakşal*ok mikor, hol és miért váltak el egymástól, a források hallgatása miatt nem tudható.

Kakşal. A word from a 19th century Turki-Persian dictionary ***Benedek PÉRI***

Fethali Kacar Kazvîni's 19th century dictionary titled *Behcet ül-Lügât* is one of the most voluminous Turkî-Persian dictionaries intended as a lexicographical aid to the works of Mîr Alişîr Nevâyî, the founder of classical Eastern Turkic literary tradition. The entries in the dictionary provide the reader with the description of the pronunciation of each word, give their meaning or meanings and illustrate them with quotations from classical authors. Present article deals with the entry *kakşal* and addresses a series of problems in connection with its meanings and the verses meant to illustrate this word.

⁵³AN III., 400; ANBev., 592–593.

⁵⁴A név szerint is ismert, a *kakşal* nemzetségből származó előkelők: Cihângîr korából Lâcin *kakşal*, Şâhchihân és Aurangzeb korából Azam Hân *kakşal*, Dervîş Beg *kakşal*, Devlet Beg *kakşal*, Huşhâl Beg *kakşal*, Mirzâ Beg *kakşal*, Muhtâr Beg *kakşal*.

⁵⁵AN III., 290; ANBev., 428.

Dávid Géza

Adalékok Szigetvár török kori történetéhez*

1. Ki építtette a szigetvári Ali pasa dzsámit?

Szigetvár és környéke török kori épületeinek létrejötte körül elég sok a bizonytalanság. A Keletkutatás következő számában Nicolas Vatin az egyik ilyen kérdés körül oszlatja el a homályt, midőn Szülejmán szultán türbéjének alapítási dátumával kapcsolatban nyújt eddig ismeretlen, fontos adatokat.¹

Ugyanakkor mind a mai napig tisztázatlan, hogy kinek a nevét viseli az egykori szigetvári Ali pasa dzsámi, amely az 1689-es felszabadulás után a város plébániatemploma lett.² Kronogrammáját Evlija Cselebi őrizte meg számunkra,³ s mint a 3. jegyzetből láthatjuk, azt – a témában kevésbé járatosak számára, de a szokásoknak megfelelően –, rögtön fel is oldotta. A 997-es évszám alapján arra

*Ez a kis írás eredetileg szóbeli előadásként hangzott el 2006 februárjában, azon az ünnepségen, ahol Horváth Lászlót köszöntötték abból az alkalomból, hogy 10 évvel korábban nevezték ki a Török Köztársaság szigetvári tiszteletbeli konzuljává.

¹Francia kiadása: Nicolas Vatin, *Un türbe sans maître. Note sur la foundation du türbe de Soliman-le-Magnifique à Szigetvár. Turcica* 37 (2005) 9–42.

²Az imahelyről legbővebben érkező Gerő Győző ebben az összefüggésben nem bocsátkozott találgatásokba: *Az oszmán-török építéset emlékei Magyarországon (dzsámik, türbék, fürdők)*. (Művészettörténeti füzetek, 12.) Budapest, 1980, 59–63. PhD disszertációjának függelékében Sudár Balázs elképzelhetőnek vélte, hogy Dzszenkizáde (másoknál Csengizáde) Ali pasa az alapító, mint-hogy Evlija Cselebi az ő bástyáját említi Szigetváron: *A Palatics-kódex török versgyűjteményei és a hódoltság művelődéstörténet*. Budapest, 2002, CXXIII. Azonban ilyen előnevű Ali pasáról nem tudok a 16. századból, csak a következőből; többek között temesvári és kétszer kanizsai beglerbégként bukkan fel – utóbbi minőségében minden további nélkül rendelkezhetett a közeli város erődítményével kapcsolatban. Vö. Pesty Frigyes, Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák, és tartományi elnökök. *Magyar Történelmi Társ XII* (1863) 253; Johann Strauß, *Die Chronik des 'Isa-zade. Ein Beitrag zur osmanischen Historiographie des 17. Jahrhunderts*. (Islamkundliche Untersuchungen, 108.) Berlin, 1991, 79; İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 434, 3v.

³*Evlija Cselebi török világlutató magyarországi utazásai. I. 1660–1664*. Fordította Karácson Imre. Budapest, 1985², 551:

„Az irgalmasság tengerébe merült Ali pasának
Jóságos műve, e szívgyönyörködtető hely
Hátif mondta el teljesen *tárikhját*:
A szent dzsámi a legjobb hely.
(997. év)”

Ennek az átültetésnek a harmadik sora azt sugallja, hogy egy Hátif nevű szerzőtől származik a negyedik sor alapján kiszámítható, versbe rejtett dátum. Valójában azonban a vonatkozó helyen a *Hátif-i gayb görüb dedi târîh* mondat áll (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Kültüphanesi Revan 1457 numaralı yazmanın transkripsiyonudizini. VI. Hazırlayanlar Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman. İstanbul, 2001, 308), melynek első két szava 'benső hang', 'lelkiismeret' stb. jelentéssel bír. A felirat teljes szövege tehát – további apró módosításokkal – így adható vissza:

„Az irgalmasság tengerébe merült Ali pasa,
Áldásos műve e szívgyönyörködtető hely,
Meglátva, benső hang mondta *tárikhját*:
A nemes dzsámi a legjobb hely.
(997. [recte: 987.] év)”

gondolhattunk, hogy az épület 1589–1590-re készült el. Ha viszont az eredeti szövegben található *câmi'-i şerîf makâm-i a'lâ*⁴ kifejezés betűinek számértékét összeadjuk, ahol az *a'lâ* szó végére, nyilván tudatosan, *elifet* írtak a szokásosabb *je* helyett, nem 997-et, hanem 987-et, azaz 1579. február 28.–1580. február 16. közötti dátumot nyerünk.⁵ Tehát pontosan tíz évvel korábbra kell tennünk a munkálatok befejeződését.

Talán nem véletlen egybeesés, hogy a Szigetvári szandzsákról 1579-ben készült részletes összeírásban, ha dzsámiról nem is szóltak, ám megemlékeztek egy kisebb, magyar viszonylatban azonban nem lebecsülendő alapítvány létrehozójáról, akit ugyancsak Ali pasának hívtak, s aki ekkora már jobblétre szenderült. A lekötött javak három tételből álltak: készpénzből és egy romos malomból 2016 gurus (mintegy 100.000 akcse) adódott ki, ehhez társult a vár belsejében lévő 31 „kapunyi” üzlet meghatározatlan összegű bevétele, illetve évi 300 akcse egy üres földterületből.⁶ Igen valószínű, hogy a dzsámi névadója és az adományozó egyazon személy volt. De vajon ki rejlik mögötte?

A legkecsegtetőbb feltételezésnek az tűnnék, hogy az illetőt azzal az Ali béggel feleltessük meg, aki 1573 márciusától nagyjából 1579 végéig szolgált Szigetváron, a végén már igen jó fizetéssel.⁷ A fenti állítást alátámasztandó felvehetnénk azt, hogy csak az 1664-ben erre járó Evlija Cselebi csinált belőle pasát, amikor leírta a dunántúli oszmán központ főbb nevezetességeit,⁸ s ezt vetítette vissza a késői utókor. Hivatkozhatnánk arra is, hogy – amint azon ténylegesen többször rajtakapható – az utazó hajlamos volt a túlzásokra, s szívesen adományozott 100–150 év távlatából magasabb címet azoknak, akiknek a hitbuzgalmára kitért. Csakhogy a saját maga által idézett dzsámi-felirat első sorában is ott szerepel a pasa szó, azaz a kitalálás eshetősége jelentős mértékben csökken. Ráadásul egy 1675-ből származó hivatalos dokumentumban is Ali pasa dzsámijára utalnak, ami eloszlatja kételyeinket.⁹ De az illetőnek már 1579-re pasának kellett lennie, különben nem ezt kanyarították volna neve mellé a szandzsák-összeírásban, ahol egyébként Ali bég egy-két kisebb szerzeményéről is megemlékeztek.¹⁰ S mivel kortárs és hivatalos forrásról van szó, nem élhetünk a tévesztés gyanúperével, azaz a bég és a pasa két külön személy kellett legyen. Ezt az is

⁴Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1457, f. 177r. (A betűk világos követhetősége érdekében itt a tudományshoz közelálló átírást alkalmaztam.)

⁵Evlija Cselebi tehát nem számolási hibát vétett – hiszen az *elif*nek 10, a *jenek* pedig 1 felel meg –, hanem egyszerűen elírta a végeredményt.

⁶München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. 138, f. 46r.

⁷Vö. Dávid Géza, Török közigazgatás a városban. In: *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából*. Szerk. Bösze Sándor–Ravazdi László–Szita László. Szigetvár, 2006, 115–118, 123, No. 4.

⁸Evlija Cselebi, *i. m.*, 538–552.

⁹*Das osmanische „Registerbuch der Beschwerden“ (şikâyet defteri) vom Jahre 1675*. Österreichische Nationalbibliothek Cod. mixt. 683. Hrsg. ... von Hans Georg Majer. Wien, 1984, f. 63v, No. 6.

¹⁰Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. 138, f. 69r, 86r.

vitathatatlanul igazolja, hogy az érintett Ali 1580 elejétől is szandzsákbégként dolgozott tovább, immár Hercegovinában (azaz még életben volt a defter készítésekor).¹¹ Tehát ezt az ötletet el kell vetnünk.

Folytatva és a környéken szolgáló főemberekre is kiterjesztve a nyomozást, megállapíthatjuk, hogy 1566 és 1579 között Budán nem működött ilyen nevű kormányzó. Eszünkbe juthatna Kalajlikoz Ali, de őt csak 1580. június elején tették Budára, addig az udvarban látott el – nem pasa címmel járó – feladatokat.¹² Hasonlóképpen eredménytelenül nézünk körül Temesváron és Ruméliában. Ezen a ponton aztán parttalanná válik a kutakodás, minthogy maga a név igen gyakori, s ezért nehéz nyomon követni viselőinek alkalmanként a birodalom legkülönbözőbb pontjaira vezető útját. Arra gondolva, hogy valamilyen személyes motivációnak általában kellett lennie abban, ha valaki valahol dzsámit épített, az esetünkben kiesni látszó helyi vagy közeli szolgálat mellett ilyen mozgató rugóként az 1566-os ostromban való jelenlét kínálkozik. Két olyan főembert találtam, aki megfelel ennek a feltételnek.

Az egyik lehetséges személy a Szofu, Giláni és Lala melléknevű Ali pasa. Ő volt Szülejmán fiának, II. Szelimnek a nevelője (lálája),¹³ 1566-ban viszont funkció nélkül vett részt a hadjáratban, mivel nem sokkal korábban letették az egyiptomi beglerbégségről.¹⁴ Egyesek szerint az ostrom során, augusztus 26-án meghalt, de ez feltehetőleg nem felel meg a valóságnak.¹⁵ További pályája elég bizonytalan; 1569–1570-ben talán bagdadi beglerbég lett, s ebben az esetben 1571–1572-ben hunyt el.¹⁶ Tehát jelenléte az 1566-os hadi vállalkozásban érv

¹¹Kepeci 262, p. 3.

¹²Gévay Antal, *A' budai pasák*. Bécs, 1841, 13, No. 17. Kinevezési dátumát pontosítja: M. Tayyib Gökbiğgin, Kara Üveys paşa'nın Budin beylerbeyliği (1578–1580). *Tarih Dergisi* II/3–4 (1950–1951 [1952]), 31 és 55. jegyzet.

¹³Így például a sokkal későbbi, de jól tájékozott Pecsevi állítja ezt róla: *Tarih-i Pecsevi*. Hely és év nélkül. I, 38.

¹⁴Visszahívásáról 1566. február elején dönthettek, minthogy a neki küldendő értesítést, miszerint az új kormányzó megérkezéséig tartsa fenn a rendet, e hó 18. napján adták oda emberének: 5 *numaralı mühimme defteri* (973 / 1565–1566) <Özet ve indeks>, <Tipkibasım>. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 21. Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: II.) Ankara, 1994, 166, No. 998, illetve a kézirat: p. 376.

¹⁵İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. II. M. 1513 – 1573, H. 919 – 981*. İstanbul, 1948, 350.

¹⁶Egy gyakran nem megbízható salabakter hozza így: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*. 1. Yayına hazırlayan Nuri Akbayan. Eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 30). [İstanbul, 1996], 294. – A dolog szépséghibája, hogy hivatalos dokumentumokban a bagdadi kormányzót ez idő tájt Murádnak hívták: 12 *numaralı mühimme defteri* (978–979 / 1570–1572) <Özet - transkripsiyon ve indeks> I-II, <Tipkibasım>. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 33. Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: IV.) Ankara, 1996, passim. Kinevezésére 1569. augusztus 2-án került sor, s egészen 1572. június 22-ig hivatalban maradt. Ekkor a korábbi zikkije (e település a Tigris alsó folyásánál feküdt a jobb parton, és a Bászrai vilájethez tartozott) bég, majd bászrai és sehrizoli kormányzó, Dervis Ali pasa követte, aki 1572. augusztus 9-ig működött itt, hogy posztját egy másik Ali pasának adja át, aki Bászrából érkezett, előtte pedig Lahszában alkalmazták. Ld. Başbakanlık Osmanlı Arşivi,

lehetne amellet, hogy ő az építtető, de mivel eléggé háttérben volt az ostrom idején, a motiváló tényező nem tűnik elég erősnek.

A másik szóba jövő előkelőség Müezzinzáde Ali, aki a janicsárok agájaként vitézkedett a szigetvári hadjáratban. Ő 1568-ban a török flotta parancsnokává lépett elő, mely beosztással automatikusan megkapta a pasai rangot. A haditengerészetben való teljes járatlansága miatt az oszmán armada 1571-ben Lepantónál súlyos vereséget szenvedett, maga a nevezett is ott veszett.¹⁷ 1566-os, minket érdeklő ténykedéséről néhány eddig ismeretlen információra bukkantam, s ezek kifejezetten elgondolkoztatók.

Az adatok egy ma még kiadatlan krónikából származnak. A mű szerzője az a Feridun bég, aki Szigetvár ostromakor Szokollu Mehmed nagyvezír bizalmasaként oroszlánrészt vállalt a szultán halálának eltitkolásában, azaz az események koronatanújának tekinthetjük. Később kétszer is betöltötte a főkancellári posztot, tehát a kor igen művelt személyiségét tisztelhetjük benne.¹⁸ (Más kérdés, hogy híres iratgyűjteményébe számos hamis dokumentumot is beillesztett, ami némi óvatosságra int vele szemben.)¹⁹ *Nüzhət-i eszrari'l-ahbār der szefer-i Szigetvár* (A szigetvári hadjárat titkos híreinek kelleme) című, több egyedi miniatúrával díszített, közepes terjedelmű munkájának fotómásolata Fehér Géza gesztusa révén került az ELTE Török Tanszékére.²⁰ Abban reménykedve, hátha szól valamit az Ali pasa dzsámi építtetőjéről, belelapoztam a kéziratba, s ha konkrét választ nem is kaptam kérdésemre, a keresgélés nem volt teljesen felesleges. A mű akkor említi először név szerint a janicsáragát, amikor a Zrínyi halála utáni eseményekről számol be.²¹ Eszerint „az említett Zrinszki ogli nevű átkozott fejét dárdára tűzték és a janicsáraga, Ali aga őjelessége – tartson soká méltósága – az aszafi magas küszöbhez (azaz a nagyvezír elé) vitte.”²² Azt hiszem, már ennyi, a fő ellenség fejének díszmenetben hordozása elég lehetett volna ahhoz, hogy valaki kedvet kapjon egy dzsámi alapításához, ám ezzel még nem fejeződik be a történet.

Maliye defteri 563, p. 104, 182, 194, 202. Ali nevű korábbi egyiptomi beglerbéggel Karamánban találkozunk 1568. augusztus 14-étől. Uo. p. 128. A most idézett defter Egyiptomra vonatkozó része sajnos kiszakadt, bár annyi látszik, hogy az első változásra valamikor 1568-ban került sor. Uo. p. 206.

¹⁷A lepantói csatáról ld.: Zimányi Vera, *Lepanto, 1571*. Budapest, 1983. Ali halálára: 156.

¹⁸Rövid pályarajza: J. H. Mordtmann, Feridun bey. In: *İslâm Ansiklopedisi*. IV. İstanbul, 1988, 569–570; Abdülkadir Özcan, Feridun Ahmed bey. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XII. İstanbul, 1995, 396–397.

¹⁹Irène Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I.* (Societas Academica Dacoromana /sic!/, Acta Historica, VII.) München, 1967. A kötetben megvizsgált 51 dokumentum közül 40-ről derül ki, hogy hamisítvány, további kettőről pedig az, hogy eredetisége vitatható.

²⁰Örzési helye: İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1339.

²¹Korábban csak rangját teszi ki, midőn például arra utal, hogy a „a vár belső oldalán egy aknát ásatott”: *Nüzhət*, 37. felvétel.

²²*Nüzhət*, 55. felvétel.

Ferídún bég ugyanis arra is kitér, hogy miután Szigetvárt elfoglalták és hozzákezdtek rendbehozatalához, szükségesnek tartották, hogy „a váron belül tiszteltre méltó dzsámit építsenek a padisah őfelsége nemes nevére”.²³ S ezzel a feladattal – nem kis meglepetésünkre – megint csak Ali janicsáragát bízták meg! Akit ekkora megtiszteltetés ért, az már tényleg nehezen tarthatta vissza magát attól, hogy ne hozzon létre egy imahelyet dicsőséges szolgálatai helyén, ottani tetteire emlékezve.

További, váratlan összefüggésben felbukkanó adalék vall arról, hogy Szigetvár különösen fontos volt a most tárgyalt második Ali pasa számára. Nevezetesen annak a miniatűrűs könyvnek a címlapján, amelyet ma Wolfenbüttelben őriznek, modern ortográfia szerint az alábbi mondat olvasható: „Ez[en] könyv íratott Konstantinápolyban, a kapitány Ali basa portáján, szigetvári²⁴ Csöbör Balázsnak keze által, ezeröttszázhetven.”²⁵ A basa természetesen pasaként, a kapitány pedig kapudánként, azaz flotta-főparancsnokként értendő, aki éppen Müezzinzáde Ali volt ekkor, azaz nála szolgált az ügyes kezű magyar rab. Bár a miniatűrűk kiváló minősége miatt Szakály Ferenc azt vélelmezte, hogy alkotójuk csak hosszabb idő elteltével juthatott ilyen tökélyre, s ebből következően 1566 előtt fogták el a törökök,²⁶ Ali pasa fentebb vázolt kötődése miatt immár nem vethetjük el annak gondolatát sem, hogy a sikeres hadjárat mementójaként hozta őt magával.

Az eddigiek kapcsán a legnyilvánvalóbb gondot a kronogramához képest nyolc évvel korábbi elhalálozási dátum okozza. Azonban nem zárhatjuk ki, hogy a janicsáraga – a fent említett lekötött pénzforrások mellett – további összegeket is hátrahagyva távozott a környékről, majd az élők sorából;²⁷ a dzsámi és tartozékai (mely utóbbiak mára elenyésztek) pedig idővel tető alá kerültek.²⁸ A dol-

²³Nüzhet, 98. felvétel.

²⁴Az eredetiben: Szigeth Varÿ.

²⁵*Szigetvári Csöbör Balázs török miniatűrűi [1570]*. Szakály Ferenc tanulmányával. Budapest, 1983, 7.

²⁶*I. m.*, 13.

²⁷A gyakran gyorsan kegyvesztésbe, majd kivégzésbe torkolló oszmán karrierok miatt az alapítónak nem mindig sikerült megérnie nemes igyekezetének megvalósulását. Így Merzifonlu Kara Musztafa pasa 1683 előtt tervbe vett isztambuli komplexuma csak 1690–1691-re nyerte el végső alakját: Ahmet Vefa Çobanoğlu, Merzifonlu Kara Mustafa paşa külliyesi. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXIX. Ankara, 2004, 249. Hasonlóképpen járt az 1506–1507-ben jobblétre szenderülő Iszkender pasa (bár ő természetes körülmények között jutott a másvilágra) dzsámija: Sema Doğan, İskender paşa camii. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXII. İstanbul, 2000, 567, valamint a Temesvárt elfoglaló, 1555-ben selyemzsinórt kapó Kara Ahmed pasa isztambuli külliijéje is; ez 10 évig várt arra, hogy újrakezdjék a megszakadt munkálatokat: Semavi Eyice, Ahmed paşa külliyesi. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. II. İstanbul, 1989, 115–116.

²⁸A munkálatok költségét nehéz megbecsülni, s reménytelen annak kiderítése is, hogy elég lehetett-e a 31 bolt éves bére vagy jövedelme azok nagyobb részének fedezésére. – A kiadások nagyságrendjének érzékeltetésére példaként idézhetjük, hogy 1575 táján Ali, esztergomi bég 150.000 akcséból nem csupán a vár romos helyeit renováltatta, de még egy új tornyot is építtetett (miközben

gok mérlegelésekor sokat nyom a latban a felirat első sora („Az irgalmasság tengerébe merült Ali pasa”), mely egyértelműen arra utal, hogy annak megszerkesztésekor az alapító már távozott e múlandó világból.²⁹ Már ez a tény jelentős mértékben erősíti feltételezésünket. Ám sikerült találni egy perdöntő bizonyítékot is. Nevezetesen a szandzsák-összeírásban Szigetvár után kitértek egy kétkerekű malomra, amely nem másnak, mint „*Ali pasának, a magas udvar kapudánjának* (Ali pasa kapudán-i dergjáh-i áli)” a birtokában volt.³⁰

Így most már nyugodtan leszögezhetjük, hogy a korábbi janicsárága, majd flottaparancsnok, Müezzinzáde Ali pasa személyében megtaláltuk a szigetvári Ali pasa dzsámi építtetőjét. Tegyük hozzá: mindkét feladatkör a birodalom igen magas posztjai közé számított.

Már csak a rend kedvéért utalok arra a kisebb ellentmondásra, hogy Evlija Cselebi szerint Alit a dzsámi udvarában (hárem) fekvő türbében temették el.³¹ Ezt az állítást azonban eleve gyengíti, hogy a szerző más alkalmakkor is tévedett hasonló helyzetben.³²

2. Miként helyezték koporsóba Szülejmán szultánt?

A krónika számunkra izgalmas utalásainak ezzel még nem értünk a végére. Sőt, most jön a java. Mint olvassuk, Ali aga hozzákezdett az építkezéshez. Más, alább részletezendő céllal a vezetők kijelentették, hogy a dzsámi minberjéhez (azaz az imafülke melletti emelvényhez, „szószékhez”) diófa (koz, dzseviz agadzsi) deszkákra lenne szükség. Ezért Ali agát meghívták a nagyvezír által tartott dívánba. Megkérdezték tőle, hogyan halad az építkezés, s milyen anyagból tervezi a minbert. Az aga még válaszolni sem tudott, a nagyvezír máris hozzátette, hogy diófából lenne a legcélszerűbb. Ezt a parancsszerű kijelentést az aga rögtön támogatólag tudomásul vette „a minbert csakugyan helyénvaló diófából készíteni” felkiáltással. Szigetváron azonban nem találtak ebből a deszkafajtából. Valahogy kiderítették viszont, hogy az eszéki várban őriznek egy trónust (szerír, taht), melynek különlegessége abban rejlik, hogy a korábbi időkben az ottani királyok kezében volt, s aki király lett, az arra a trónra ült, vagyis az volt a királyi

a kincstár a javítására 400.000 akcsét szánt): Dávid Géza, Esztergom szerepe és sorsa a török korban. In: „*Lux Pannoniae*”. *Esztergom az ezeréves kulturális metropolis*. Esztergom, 2001, 254. Hasonló summákra ld. még: Fodor Pál, Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* XXVI (1979) 375–395.

²⁹Ez már Semavi Eyicének is feltűnt: Ali paşa camii. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. II. İstanbul, 1989, 429. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy az oszmán építészettörténet nagy örege semmi kivetni valót nem talált abban, hogy egy felirat az adott személy elhunytá után került a nevét viselő mű bejáratára fölé.

³⁰Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. 138, f. 44v.

³¹Evlija Cselebi, *i. m.*, 551.

³²Például azt sugallja, hogy Kászim pasát Eszéken temették el: Evlija Cselebi, *i. m.*, 219. Ezt cáfolni látszik, hogy valószínűleg Temesváron távozott az élők sorából: Dávid Géza, Kászim pasa eszéki mecsetje, iskolája és fürdője. *Keletkutatás* 2002/2–2006/2 [2007], 188.

trónus. Amikor azt a területet a szultán erős kardjával elvették a hitetlenektől, a trónt az eszéki vár kincstárába helyezték, s azóta is ott tárolják.

Amikor ez kiderült, gyorsan hírvivőt küldtek az eszéki kádihoz és a vár parancsnokához, elrendelvén nekik, hogy a szóban forgó trónust a dzsámi minberjének elkészítése céljából kocsi-szekéren (kocsi arabaszi) küldjék Szigetvárra. Az utasítás vételekor a nevezettek előkerítették a trónt, kocsira rakták, s megérkezésekor a nagyvezír sátra elé tették, fontossága miatt közszemlére. Látták, hogy igen gazdag faragásokkal és szép levelekkel díszített.

A minber kivitelezését ekkor a nagyvezír magára vállalta, mestert hivatott, s a minberről egy képet vagy modellt (reszim) csináltatott, amely mindenki tetszését elnyerte. Aztán szétszedték a trónust, s már azon voltak, hogy az emelvénynek megfelelően felvágják, amikor a Jakub nevű kapuaga meghalt.

Ekkor színleg szultáni ukázt kértek arra nézve, hogy a „szószék”-ből megmaradó faanyagból az illető számára koporsót (tabut) ácsoljanak. Érthető módon a halott uralkodótól csak igenlő válasz érkezhett. A nagyvezír persze mindkét célra elegendőnek találta a rendelkezésre álló fát. De aztán gyorsan fordított egyet a dolgon, megjegyezve, hogy minbernek kissé vékonyak (jufka) a deszkák, használják azt koporsó készítésére. Így remekbeszabott koporsót szögeltek össze – most már elárulhatjuk – nem a kapuaga, hanem a szultán számára. Ezt azonban nem vihették be feltűnés nélkül a szultáni sátorba (otag-i hü májún). Ezért a főistállómesternek (mirahor-i kebír), Ferhád agának meghagyták, hogy készíttessen hordszéket vagy hordozható trónt (taht-i reván), látszólag azért, hogy az uralkodót azon vigyék a rossz-cselekedetű király táborá ellen. A tárgyat pedig minőségi ellenőrzésre juttassa el a nagyvezírhez, aki már a nahicseváni hadjáratban is csináltatott egy ilyen alkalmatosságot, s az ura meglegedésére szolgált. Ferhád aga látszólag (?) annyira elhitte a dolgot, hogy az iratot lobogtatva a szultán egészségének javulásáról szónokolt. Aztán elkészítette a hordszéket, s elküldte a nagyvezírnek. Utóbbi a szultáni tanácsban való bokros teendőire hivatkozva nem szemléltette meg rögtön, így az alkalmatosság estig a sátrában maradt. Ekkor aztán behozatta a koporsót is, a saját esetleges halálára magánál tartott zemzem-vízzel³³ meghintett egy halotti leplet, de nem volt biztos benne, hogy ez elegendő-e, nem lenne-e szükség még egy Mekka-terítőre³⁴ is. A kérdésben kikérte Ferídún tanácsát, aki a kettős változat mellett szavazott, hozzátéve, hogy nála is van egy zemzem-vízzel átitatott lepel, illetve egy Mekka-terítő. Így ezeket mindenféle illatosító szerekkel együtt a koporsóba rakták. A koporsót pedig a hordszékbe rejtették, s így csempészték be a szultáni sátorba. A katonák körében

³³A Zemzem-kút Mekkában található, abban az udvarban, ahol a kába-kő is van; szentnek tartott vízből a zarándokok nem csupán isznak, haza is visznek belőle. Azt nem tudtam kideríteni, milyen gyakran használták temetési kellékként.

³⁴E terminus értelmét nem sikerült pontosan tisztázni, de az kétségtelen tűnik, hogy a muszlim vallás központjával való kapcsolata miatt szakrális jelentőségének kellett lennie. Talán az áll a háttérben, hogy a szultánok gyakran küldtek új terítőt a kába-kőre, s aztán a régebbiekből hordtak magukkal vagy adtak kíséretüknek.

közben az a hír terjedt el, hogy a padisah a hordszéken bement a várba. Ezzel szemben az történt, hogy a holttestet kivették a föld alól, berakták a koporsóba, majd kocsira helyezték. Egy szilahdárnak meghagyták, hogy álljon az uralkodó feje mögé, tartsa annak turbánját, s ha a vezírek vagy a katonák üdvözölni jönének őt, válaszköszöntésként mozgassa meg a fejfödőt.³⁵

Nem sorolom tovább Szokollu Mehmed erőfeszítéseit, amelyekkel Szelim megérkezéséig leplezni kívánta, hogy az előző szultán már nem él.³⁶ Azt viszont érdemes leszűrni a fentiekből, hogy Ferídún remek ötlettel, igazi nagyhatalmi reflexekre támaszkodva alakította/alakította át, meglehet csupán virtuálisan, a magyar királyok egykori trónusát a szultán koporsójává. Mert ugyan mi más lenne, mint megalázás, ha egy uralkodói trónusból koporsót ácsoltatunk? Ennek kódolt mondandója nem egyéb, mint hogy eltemetik a legyőzöttek hatalmi szimbólumait. A tanulság szempontjából egyre megy, hogy volt-e valaha is Eszéken ilyen trónus vagy sem. S ha netán a dzsámi szószerkeztébe építették volna be a trón alkotóelemeit, annak üzenete sem lenne sokkal jobb a kor felfogásában a győztes és a vesztes vallás egymáshoz való viszonyának érzékeltetésére.

3. Mit ír Ferídún bég az első szigetvári szandzsákbégről?

Egy pillanatra még visszatérek az idézett krónikához. Mint az várható, megemlékezik az első szigetvári bég kinevezéséről is. Bár arról már eddig sem volt kétségem, hogy az illetőt Iszkendernek hívták és korábban mohácsi–pécsi alajbégként szolgált,³⁷ Ferídún bég röviden jellemzi is őt, persze a kor meglehetősen szóvirágos stílusában. Azt mondja róla, hogy egyedüli bátorságú, Nagy Sándor-i kiválóságú intézkedésekkel hasznavehető nyelveket fogott és hozott, a hitetlenekről pontos információkat gyűjtött, s ezáltal második Hizirként a muszlimok szívét megnyugtatta, ráadásul Szigetvár várainak s a környéken meghódított váraknak és városoknak a helyreállítása és újjáépítése terén fölötébb igyekezett és jól szolgált – ezért kapta meg 240.000 akcse éves jövedelemmel³⁸ Szigetvár és a környéken lévő várak és falvak szandzsákbégi posztját.³⁹

³⁵Nüzhet, 98–102. felvétel.

³⁶Szülejman haláláról és temetéséről korábban Süheyl Ünver közölt egy rövidke cikket: Kanunî sultan Süleyman'ın son Avusturya seferinde hastalığı, ölümü, cenazesi ve defni. In: *Kanunî armağanı*. Ankara, 1970, 301–306. – A szultánok elhunytával kapcsolatos tematikát tágabb összefüggésben tárgyalja: Nicolas Vatin et Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé. Essai sur les morts, dépositions et événements des sultans ottomans (XIVe–XIXe siècle)*. Paris, 2003.

³⁷Dávid, Török közigazgatás a városban. 113.

³⁸A hivatalos dokumentumok szerint ennél kicsit többet, 251.809 akcsét utaltak ki neki: Dávid, Török közigazgatás a városban, 113.

³⁹Nüzhet, 91–92. felvétel.

4. Miként éltek a szigetvári keresztények a 17. században?

S most nagy ugrással a 17. századról is szeretnék valami újat mondani, egy fényképmásolatban ugyan kiadott, de itthon eddig nem idézett és Szigetvár 17. századi, alig ismert mindennapjaira bizonyos fokig váratlan fényt vető irat erejéig. A parancsot 1675-ben írták az itteni kádinak, az Isztambulba panaszra menő helyi, nyilván mohamedán lakosok előterjesztése nyomán.⁴⁰ Ezek arról számoltak be, hogy a várban lévő két nemes dzsámi (az egyik bizonyosan a Szülejmán szultán nevét viselő, a másik valószínűleg Ali pasáé) közti területen néhány borozó nyílt, s ez zavarja a muszlimokat abban, hogy eljussanak a dzsámikba. Ezenkívül egyesek bort isznak, mások cigányokat fizetnek le, hogy sípon (zurnán) és más hangszereken játsszanak nekik, illetve lakodalmat színelve bűnös módon üldögelnek és zenéltetnek maguknak, amivel kárt okoznak a muszlimoknak, illetve zaklatják őket vele. Azaz valami olyasmi bontakozik ki, hogy a mulatozó keresztény lakosság szinte kiszorítja a város központjából a próféta híveit. 109 évvel a meghódolás után az ide visszaszivárgott vagy beköltözött nép vidáman iszogat, húzatja magának a fülbemászó dallamokat. Mondhatjuk úgy is, nem lehet elvenni az életkedvüket ennyi idő után sem. Nem pont erre számítottunk volna.

Data on the history of Ottoman Szigetvár

Géza DÁVID

1. Who built the Ali paşa camii?

The modern parish church of Szigetvár is a sixteenth-century Ottoman building originally called *Ali paşa camii*. The person who gave his name to this place of worship has not been identified so far. Evliya Çelebi preserved the text of the *cami's kitabe* but gave the date of completion as 997 instead of 987 which corresponds to 1579–1580. This date is important inasmuch one possible founder, the *beg* of Szigetvár between 1573 and 1579, and of Hercegovina since the beginning of 1580 can be excluded. No *beglerbegis* of Buda, Temesvár or Rumelia with the name Ali, who could have been influenced by the proximity of their place of service to Szigetvár, can be found between 1566 and 1579. Since participation in the conquest of the town can be regarded as a decisive motivating force for having a *cami* built, a survey of the protagonists of the campaign seemed appropriate. Of them the actual *yeniçeri ağası* Ali, as the chronicle *Nüzh-i esrari'l-ahbar der sefer-i Sigetvar* by Feridun *beg* reveals, was charged with two honouring tasks: he

⁴⁰Das osmanische „Registerbuch der Beschwerden“, f. 63v, No. 4.

brought the head of Miklós Zrínyi to the camp and he supervised the construction of the Sultan's *camî* in the castle. This Ali with the distinctive name Müezzinzade, later became grand admiral and died in the battle of Lepanto in 1571. Beside some other evidence, a note in the 1579 *tahrir defteri* of the *sancak* Szigetvár, which refers to a mill in his possession (*asyab-i Ali pasa kapudan-i dergah-i ali*), makes it clear that he must be the patron of the *camî*.

2. How was Sultan Süleyman's corpse put into a coffin?

Feridun's chronicle gives interesting details on the mode of secretly preparing a coffin for Sultan Süleyman and smuggling it into his tent. The most remarkable piece of information is that in his search for planks made from nut trees, the Grand Vizier Sokollu Mehmed *paşa* had a royal throne from Eszék/Osijek brought, originally to be used for the construction of a *minber* in the Süleyman *camî* and later for making a coffin out of it. Be the story true or not, both forms of usage would have meant a serious humiliation of the Christians.

3. Feridun's notes on the first *sancakbeği* of Szigetvár

The former *alaybeği* of Mohács–Pécs, İskender *beğ* is highly praised by Feridun. Beside oriental commonplaces, his outstanding services in rebuilding and restoring the towns and castles of Szigetvár and some other neighbouring settlements are stressed.

4. Life in Szigetvár in the seventeenth century

A document from 1675 contains Muslim complaints about the local Christian population. They had opened taverns between the two *camis* of the town, which hindered the Muslims in approaching their places of worship. Further, some of them openly drank wine, others paid Gipsies to play music on *zurna* and other instruments, or pretended to celebrate a wedding while in reality they lasciviously sat outside and had music played for them. That returning or immigrating Christians almost pushed out Muslims from the centre of the town, and that they conducted their own merry life, is against expectations and guessing.

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

Varga Szabolcs

Volt-e vár Eszéken 1526-ban?

A címben szereplő kérdésfelvetés önmagában nem túl izgalmas, és elsősre inkább egy helytörténeti dolgozat lapjaira kíváncskoznék. Részletesebb tárgyalását azonban mindenképpen indokolja, hogy az oszmán hadvezetés Eszéket stratégiai szempontból kulcsfontosságúnak tekintette a magyarországi hódoltság időszakában. Ez a kitüntetett szerep elsősorban a város földrajzi fekvéséből adódott, ugyanis a sebes folyású, veszélyes Dráva itt annyira összeszűkül, hogy nagyobb hadsereggel is át lehetett rajta kelni. E célból a megszállók 1529-ben állandó hidat emeltek Eszék mellett, és mindent elkövettek, hogy azt meg tudják védeni az ellenségtől. A portyázó csapatok elrettentését szolgálta a megerősített vár is, amelyből eredményesen hódoltatták a környéket, és egészen Zrínyi Miklós híres téli hadjáratáig a híd őrzését is biztosítani tudták. Az erős katonai jelenlét miatt a város gyarapodásnak indult, s a 16–17. században kereskedelemi és kulturális¹ téren a térség egyik központjává vált.

Ebben a tanulmányban arra keresem a választ, hogy vajon mekkora stratégiai fontossággal bírt a település a Mohácsot megelőző években. A kérdésre azért is fontos volna választ találni, mert a Szülejmán szultán 1526. évi hadjáratával foglalkozó szakirodalomban újra és újra visszaköszön az a megállapítás, hogy a magyar hadaknak még a Dráva jobb partján, Eszéknél kellett volna megakadályozni az oszmán csapatok átkelését. Bár Perjés Géza kimutatta, hogy különféle hadászati okok miatt e feltevés nem állja meg a helyét,² még a mohácsi csatáról frissen megjelent műben is az olvasható, hogy „1526-ban elég lett volna a magyaroknak a réveket szemmel tartani, s amíg lehet, Eszék várát őrizni”.³ Ahhoz azonban, hogy az átkelést meg tudja akadályozni, a magyar hadvezetésnek a Dráva déli oldalán is hídfővel kellett volna rendelkeznie – a fenti tanulmányok ennek létét bizonyosra veszik. Munkáinak térképmellékletein maga Perjés is várként jelöli Eszéket, miközben a szövegben egy szóval sem említi az erődtámaszt.⁴ Ez a tétel nem csak a magyar, hanem a horvát történetírásban is gyökeret vert, és rendre visszatér az Eszékkal foglalkozó szakirodalomban.⁵

¹A városban 4–4 mekteb és medresze (alsó- és középfokú iskola) működött. Utóbbiak közül egyet-egyet a Pécsről jól ismert Kászim, illetve Musztafa pasa alapított. Ágoston Gábor, Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban. *Keletkutatás* 1987 tavasz, 51–54.

²Perjés Géza, *Mohács*. Budapest, 1979, 293–318, különösen 298–318.

³B. Szabó János, *A mohácsi csata*. Budapest, 2006, 113.

⁴Perjés, *i. m.*, 346. 6. vázlat, Uő., A mohácsi csata (1526. augusztus 29.). In: *Mohács. Tanulmányok*. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest, 1986, 199.

⁵Ive Mažuran, Turski Osijek (1526–1687). *Osječki Zbornik* 7 (1960) 53–147; Uő., *Srednjovjekovni Osijek od rimske Murse do turskog Osijeka*. Osijek, 1962; Uő., Osijek i osjačka nahija 1579. godine. In: *Gunjačin Zbornik* 1980, 209–228; Uő., *Srednjovjekovni i*

Az Eszékkal kapcsolatos – általunk elérhető – kiadott okleveles anyag átnézése során azonban csupán néhány adat került elő, amely arra utal, hogy 1526 előtt valamiféle vár (*castrum*), vagy várkastély (*castellum*) létezett volna a településen.⁶ Engel Pál és Koppány Tibor⁷ is csupán egyetlen, Csánki Dezső gyűjtésében megtalálható adatra hivatkozik, amely szerint Eszék 1472-ben egy oklevélben *castellum*ként szerepel.⁸ A horvát történeti irodalom is egy kútfőre, Josip Bösendorfer munkájára alapozza állításait, aki viszont Eszékre vonatkozó adatát ugyancsak Csánki Dezsőtől vette át.⁹ Ezzel a kör bezárult: a szakirodalom az 1472-ben kelt oklevélén kívül nem tudott forrást citálni az eszéki vár létezésének alátámasztására. Ugyanakkor egy 1454-ben írott oklevél mellett szolgáltat érvet, hogy akkor még biztosan nem volt Eszéken kastély: csak *oppidum*nak nevezi a települést, míg a többi felsorolt hely esetében világosan utal *castrum* vagy *castellum* létezésére.¹⁰

Mindenesetre az 1472. évi oklevél hitelességéhez nem férhet kétség, ennek alapján feltételezhetjük egy kastély meglétét. Ezek után a kérdés az, hogy vajon ez milyen jellegű építmény volt, és betölthetett-e 1526-ban valamiféle védelmi funkciót. Az első kérdésre források hiányában szinte lehetetlen válaszolni. A régészeti ásatásoknak eddig nem sikerült tisztáznia a várkastély fekvését és kinézetét. Csupán jóval későbbi, nem teljesen megbízható elbeszélő forrásokból következtethetünk vissza – ezekre később visszatérek. A 15. század végéről azonban rendelkezésre áll egy eddig kevésbé használt adat, amely arról számol be, hogy az eszéki *castellum* elfoglalásához ágyúkat kellett használni. A Vingárti Geréb család birtokában álló erődtítményt ugyanis a Mátyás király halála után kitört polgárháború során, 1490 nyarának végén a felkelők ágyúkkal rombolták le, majd felégették. Ezzel Kishorváth János, Garai Bánffy

Turski Osijek. Osijek, 1994; Stjepan Sršan, *Povijest Osijeka*. Osijek, 1996; Uő., *Grad i tvrđava Osijek*. Osijek, 2000.

⁶Elsősorban a Magyar Országos Levéltár honlapján elérhető nyilvános adatbázisban kutattam. www.mol.gov.hu. Josip Bösendorfer, Parba radi osječke opatijom u Cikadoru i porodicom Korogji. *Starine* 34 (1915) 366–378; Mažuran, *Srednjovjekovni Osijek*, 87–157; Uő., Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine. *Starine JAZU* 58 (1980) 125–164.

⁷Engel Pál, *Magyarország a középkor végén*. CD.; Koppány Tibor, *A középkori Magyarország kastélyai*. (Művészettörténeti Füzetek, 26.) Budapest, 1999, 143.

⁸MOL DL 23079. 1472. június 23. Székesfehérvár. Az oklevelet közli: Mažuran, *Srednjovjekovni Osijek*, 142–143; Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest, 1894, 375.

⁹Josip Bösendorfer, *Crtice iz slavonske prošlosti*. Osijek, 1910.

¹⁰MOL DL 24541. 1454. június 26. Buda. *Item castrum Korogh cum pertinentiis, opida Ezek cum pertinentiis, et Chapa similiter cum pertinentiis, Zombathel cum pertinentiis, Zwldak cum pertinentiis, Werefén cum pertinentiis, Nempthy, castellum Iwankaszentgyergh cum pertinentiis, castrum Harsan cum pertinentiis, castellum Baranyawar cum pertinentiis*. Közli: Mažuran, *Srednjovjekovni Osijek*, 131–132.

Lőrinc, Grabarjai Beriszló Ferenc és János, valamint Dombói Dávid 6000 forint kárt okoztak a Geréb családnak.¹¹

A pusztítás után ismét eltűnik a szemünk elől az eszéki várkastély, és csak a mezővárost említik a források. 1518-ban például az uralkodó meghagyta Veszprém vármegye, valamint az ország valamennyi lakosának is, hogy hadra kelt népét haladéktalanul küldje Eszék *oppidumba*.¹² 1521. július 8-án II. Lajos megparancsolta a pécsi káptalannak, hogy csapataikat haladéktalanul gyűjtsék össze, és Keserű Mihály boszniai püspök vezetésével Baranya vármegye kontingensével együtt induljanak el Eszékre.¹³ Ezek az adatok azonban korántsem jelentik azt, hogy bármiféle vár lett volna itt, hiszen a magyar hadsereg általános gyülekezőhelyén, Tolnán sem volt erősség, kiválasztásánál inkább a jó megközelíthetőség és a gazdag piacok lehettek a fő szempontok.

Azt, hogy Eszék nem játszott komoly szerepet a magyar hadvezetés tervei-
ben, bizonyítja az a tény is, hogy a Ferdinánd főherceggel folytatott bécsújhe-
lyi tanácskozáson nem merült fel a város neve a Nándorfehérvár visszavételé-
re indított hadjárat tervezgetése közben.¹⁴ 1524-ben is *oppidum*ként említet-
ték, amikor II. Lajos megengedte a boszniai püspöknek és Zerechen Mihály
kincstartónak, hogy egy évig pénzverdét működtethessenek itt.¹⁵ További ér-
ként felhozhatjuk Oláh Miklós országleírását, amelyben a szerző nem említet-
te Eszék várát, miközben korábban külön felsorolta az általa ismert erőssége-
ket.¹⁶ Ezzel egybevág Brodarics István szerémi püspöknek a mohácsi csatáról
írott visszaemlékezése, amelynek elején részletesen leírta a harci cselekmé-
nyek színhelyét. Ebben azt tartotta fontosnak elmondani, hogy „azon hely fö-
lött, ahol a Dráva a Dunába ömlik, a túlsó parton van Eszék, és ugyanott egy
nagy város romjai abból az időből, amikor még a rómaiaké volt Pannónia.
[...] Eszék mellett a Dráva szűk mederbe kényszerül, s ezért alkalmas hely a
hídverésre. Ezt fel is használták a mieink: mikor Belgrád elveszett, hidat
emeltek itt, hogy a hadsereg átvonulhasson rajta. Eszék után következik Er-
dőd, a titeli prépostság vára...”¹⁷ A teljesség kedvéért idevehetjük Szerémi
György Magyarország romlásáról írott visszaemlékezését is, amelyben az

¹¹A *pécsváradai konvent hiteleshelyi oklevéltára. 1254–1526*. Szerk. és bev. Köfalvi Tamás. Szeged, 2006, No. 844.

¹²MOL DL 93789. 1518. augusztus 14. Regesztája megtalálható a www.mol.gov.hu olda-
lon. Én ezt használtam.

¹³*Ad possessionem Ezeek*. 1521. július 9. Buda. Az oklevelet közli: Mažuran, *Srednjovjekovni Osijek*, 149.

¹⁴Perjés, *Mohács*, 309; *Krzysztof Sztydlowiecki kancellár naplója 1523-ból*. Sajtó alá rendez-
te Zombori István. Budapest, 2004, 37.

¹⁵MOL DL 26316. 1524. okt. 27. Buda. Regesztája megtalálható a www.mol.gov.hu olda-
lon. Én ezt használtam.

¹⁶Eszékről csak annyit közöl, hogy „...szintén annak a partján (ti. a Dráva) alapították.”
Oláh Miklós, *Hungária*. Budapest, 2000, 29.

¹⁷*Mohács emlékezete*. Szerk. Katona Tamás. Budapest, 1976, 15.

1526. évi események taglalása során feljegyezte, hogy 16 vár esett el a Szerémségben, de ezek között Eszéket nem említette.¹⁸

Az 1526-ban történtek szintén azt mutatják, hogy a magyar katonai vezetés nem számolt Eszékkal mint stratégiai ponttal. Mivel a hadjárat részletes elemzése túlfeszítené e közlemény kereteit, csak néhány mozzanatot emelek ki belőle. Az uralkodó július 24-én az érdi táborból azt a parancsot küldte Batthyány Ferenc horvát-dalmát-szlavón bánnak, hogy hadinépével vonuljon Valpó környékére, és ott várja a további utasításokat.¹⁹ A Száva elvesztése után valóban Pétervárad volt egyedül képes arra, hogy késleltesse az oszmán előrenyomulást. Ettől feljebb a Duna partján nem volt olyan erősség, amely a siker reményében vehette volna fel a harcot, Erdőd felett pedig a Dráva menti várak is elvesztették súlyukat, mivel a szultán elfoglalásuk nélkül is elérhette kitűzött stratégiai célját, azaz Buda elfoglalását. Nem véletlenül írta Tomori július elején Péterváradról, hogy „aligha verhet tábornok szent felséged már a Dráva mentén sem, ha nem sikerül a hajóhadat feltartóztatnunk itt, a vár (ti. Pétervárad) alatt.”²⁰ Ezzel összevág Antonio Burgio véleménye, aki szerint „a legjobb eredmény, amivel ezt a háborút befejezhetjük, a Dráva–Száva közti egész terület elvesztése. Én ezt a területet máris úgy tekintem, mintha elvesztettük volna, amióta az ellenség átkelt a Száván.”²¹ Végül pedig Tomori Pál Pétervárad eleste után nem Eszék, hanem Bács felé vonult vissza.²²

Ezek az adatok azt ugyan alátámasztják, hogy a hadjárat idején Eszék nem töltött be központi szerepet, azonban nem szolgáltatnak közvetlen bizonyítékot arra nézve, hogy a településnek ne lett volna vára. A kortárs forrásokban többször előkerül Eszék neve: a továbbiakban ezeket az adatokat vesszük sorra.

Érdemes a keresztény forrásokkal kezdeni, és ezek közül is Burgio követjelentéseivel, mert nála fordul elő leggyakrabban a vár említése. A pápai követről előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy katonai dolgokban járatlan volt, és mivel budai hírforrásokra támaszkodott, információi többnyire másodkézből valók.²³ Máskor viszont meglepően jól informáltak tűnik, ezért mindenképpen komoly forráskritikára van szükség az általa papírra vetettek értékeléséhez. 1526. július 10-én azt írta, hogy „ha a törököknek eszébe jutna, hogy Szalánkemén vagy Eszék várát újra felépítse, akkor meglehet, ebben az évben még megtarthatjuk az országnak a Dráván inneni részét”.²⁴ Ez a kijelentése megerősíti azt a feltevést, hogy Eszék valamikori *castelluma* a hadjárat idején

¹⁸Mohács emlékezete, 44.

¹⁹Iványi Béla, *A körmendi levéltár memorabiliái*. (Körmend Füzetek, 2.) Körmend, 1942, 58.

²⁰Mohács emlékezete, 91.

²¹Mohács. Szerk. B. Szabó János. Budapest, 2006, 65.

²²Perjés, *Mohács*, 347.

²³Perjés, *Mohács*, 287.

²⁴Mohács, 70.

romokban hevert, és vagy az 1490. évi elpusztítását, vagy egy későbbi időpontban történő leomlását követően már nem épült újjá.²⁵

Burgio augusztus 5-én írta az első igazán különös tartalmú levelet, melyben arról tudósít, hogy az uralkodó a Drávánál tervezi az ellenség feltartóztatását, mert onnan Szlavónia felé is vissza tud vonulni, ugyanis már csak ottani híveiben, Erdődy Simon zágrábi püspökben és Batthyány Ferenc bánban bíz. Ez az értesülést azonban semmi nem támasztja alá, ezért úgy tűnik, hogy a királyi sereg távolodásával lábra kapó rémhírek egyikét vetette papírra a követ. Jellemző, hogy még itt sem tett említést az eszéki várról, nem úgy, mint augusztus 13-án kelt jelentésében, amelyben arról ír, hogy a török Eszék felett a Dráva mélységét kémleli. Itt említi először, hogy „Eszéknek van vára is a Dráván túl, de oly gyenge, hogy nem bírja ki az ostromot két napnál tovább.”²⁷ Az átkelés megakadályozására különböző terveket készítettek a király környezetében. „Őfelsége Tolnárról Sárkány Ambrust küldte le Eszékre, hogy a várat megvédje, s megakadályozza, hogy a török a Dráván hidat verjen. [...] Leküldte őfelsége Báthori István nádort is egypár úrral, bandériumakkal s megyei katonasággal, míg a kalocsai érsek, ki most Bácsott van, át fog kelni a Dunán s szintén csatlakozik Sárkányhoz és Báthorihoz. Parancsot küldtek a szlavóniai megyékhez is, hogy gyűljön össze hadinépük szintén Eszék alá.”²⁸ Augusztus 15-én megerősíti, hogy az uralkodó elküldte Eszékre a kijelölt nemeseket,²⁹ ám augusztus 19-én már arról tudósít, hogy Eszék elesett, és a magyar sereg el sem indult Eszék irányába.³⁰ E levelekből elsősorban az derül ki, hogy egyre ellentmondásosabb hírek érkeztek Budára, és a helyismerettel nem rendelkező Burgio mérlegelés nélkül, készségesen továbbított minden információt, sok esetben több napos késéssel és pontatlanul. Ettől még akár igaz is lehetne az eszéki várra tett utalása, de igencsak elgondolkodató, hogy információinak java része helytelen, hiszen augusztus 13-án a szultán már elfoglalta Eszéket, ezért a magyar hadvezetésben nem merülhetett fel annak megvédése, és ahogy fentebb láthattuk, a szlavóniai nemességnek sem Eszék, hanem Valpó környéke volt megadva gyülekezési helyként.

Burgio mellett Brodarics István az, aki leírásában többször említette Eszéket. Szerinte amikor a király meghallotta, hogy a törökök csapatai már átkeltek a Száván, „attól tartott, hogy az átkelés után nyomban a Dráva partjaira és a fent említett Eszék városa alá sietnek annak elfoglalására. Elhatározta tehát, hogy azt a helyet erősségül megtartja. Rábízta ezt a dolgot a palatinus grófra,

²⁵ Az oszmán hadvezetés a szerémségi Szalánkémént tartotta fontosnak, és 1526 nyarán meg is erősítette.

²⁶ *Mohács emlékezete*, 141.

²⁷ *Mohács emlékezete*, 142.

²⁸ *Uo.*

²⁹ *Mohács emlékezete*, 144.

³⁰ *Uo.*

aki ekkor nem messze a Drávától fivére várában tartózkodott”.³¹ Ezek szerint ő is tudott arról, hogy Lajos király Báthori Istvánt küldte Eszék védelmére, igaz már júliusban, és nem Újlak eleste után. Szerinte a nádor mindent megtett, de senki nem engedelmeskedett neki, ezért ő sem indult útnak Eszék felé. Ezenkívül még egy augusztus 6-án kelt és Mária királynénak címzett levelében emlegeti Eszéket a püspök: „Az ellenség pedig támad, hajóegységi már Erdőd közelében vannak, közel ahhoz a helyhez, ahol a Dráva a Dunába torkollik, s ha eddig még nem foglalták el, hamarosan elfoglalják Eszéket, azt a helységet, ahová a nádort küldték volt, de ahonnan már mindenki elmenekült.”³²

Összegezve a fentieket: Burgio augusztus 13-án írt kétes hitelű levelét leszámítva nem tudunk olyan konkrét adatról, amely egyértelműen szólna Eszék váráról. A továbbiakban az oszmán forrásokat vesszük górcső alá.

A Szülejmán szultán 1526. évi hadjáratáról készült szükségű naplóbejegyzések között az olvasható, hogy augusztus 8-án, Újlak kapitulációjával egy időben Erdőd és Eszék várának lakói megfutottak, kulcsaikat Jahjapasaoglu Báli bég emberei hozták el.³³ A szultán 14-én érkezett Eszékre, négy nap múlva elkészült a hajóhíd, és „miután az egész sereg átkelt, Oszik (Öszek) városát felgyújtották, templomait, házait és kertjeit elpusztították, s a hajóhidat is szétszedték”.³⁴ Dzselaázade Musztafa szinte szóról szóra megismételte a napló ezen bejegyzését azzal a további információval megtoldva, hogy az Öszek nevű vár külvárosa mellett épült a híd.³⁵ Lufti pasa *Az Oszmán-ház története* című munkájában is ez olvasható, és csupán annyi kiegészítéssel él a szerző, hogy „e mellett folyik a mély Dráva vize, melyen híd nélkül nem lehet átkelni”.³⁶ Kemálpasazáde azonban semmit sem írt Eszék váráról, illetve ostromáról.³⁷ A szemtanú Ferdi/Bosztán szintén nem említett várat Eszék kapcsán: „Az ötödik állomáson a Dirava folyó partján fekvő Öszek nevű város lőn a győzelmet jelentő zászlók központja. Itt hidat veretett, majd a győzelem vagy halál érzés erősítése végett a hidat felgyújtatta.”³⁸

Továbbra sincsen tehát perdöntő bizonyíték a kezünkben Eszék várának léteire vagy nemléteire, de immár pontosan behatárolhatók azok a források, amelyek azt a képet erősíthették a történetírásban, miszerint a hadjárat idején a Dráva partján erődítmény állt. Burgio fentebb idézett levelén és Brodarics néhány utalásán túl Szülejmán szultán naplója tartalmazott még ilyen értelmű megjegyzéseket.

³¹*Mohács emlékezete*, 15–16.

³²*Mohács emlékezete*, 32–33.

³³*Mohács emlékezete*, 164.

³⁴*Mohács emlékezete*, 165.

³⁵*Mohács emlékezete*, 226.

³⁶*Török történetírók*. II. Ford. Thúry József. Budapest, 1896, 12.

³⁷*Török történetírók*. I. Ford. Thúry József. Budapest, 1893, 230.

³⁸*Mohács emlékezete*, 213–214.

Ugyancsak ezt a képet erősítette a 16. század végén alkotó Istvánffy Miklós és a 17. század 60-as éveiben a birodalmat bejáró Evlija Cselebi is. A humanista történetíró előtt is ismert volt, hogy Lajos király azzal a paranccsal küldte Sárkány Ambrust a nádorhoz, hogy szervezzen csapatokat, és akadályozza meg a szultán átkelését. Az uralkodó úgy gondolta, hogy Eszék megszállásával és alkalmas katonasággal való megerősítése révén ez megoldható. „Ő maga is csak arra vár, hogy az övéinek segélycsapatai minél nagyobb számban összejöjjenek; ha táborába megérkeznek, minden gátló késedelmet elhárítva, nyomban arra a vidékre megy, hogy segítséget vigyen.”³⁹

A nádor kész volt teljesíteni a Dráván való hídverés megakadályozására vonatkozó parancsot, de a megyék „hihetetlen restséggel nem törődtek a paranccsal”, ezért Báthori a csapatait Budára vezette. Ez összecseng Brodarics utalásával – Istvánffy talán tőle vette át, és néhol csupán kiszínezte a történetet.

Báthori Eszékre küldésének motívuma még egyszer előkerül Istvánffynál. Újlak elestét követően a tolnai királyi táborban úgy határoztak, hogy a nádor vonuljon délre, és „Eszék elfoglalása s ennek katonai őrséggel és ágyúkkal való megerősítése után azon legyen, hogy az ellenség ne tudjon átkelni, vagy ha ezt az ellenség óriási serege és ereje miatt nem tudná megakadályozni, mégis tartsa fel addig, míg azok a csapatok, melyeket különböző helyekről vártak, a király táborába meg nem érkeznek”. A nádor elindult, ám mivel a nemesek nem akarták követni – mondván, hogy csak a királyt kell –, Mohácstól visszafordult.⁴⁰ Erről Burgio levelezéséből is értesülünk, de tudjuk azt is, hogy sem Báthori István, sem más soha nem jutott el Eszékig. Valószínűleg nem merült fel komolyan a város védelme, hogyha mindössze ilyen gyenge kezdeményezéseket tettek rá. Ennek több oka is lehetett, de valószínűleg nagy súllyal esett a latba, hogy nem állt rendelkezésre olyan erősség a Dráva jobb partján, amelyre egy hídfőállás támaszkodhatott volna.

Evlija Cselebi Eszék váráról szóló leírása is megemlíti a mohácsi hadjárat vonatkozó eseményeit: „Eszék városa. Építője Mátyás király volt. A 932. évi Redseb-ül ferd negyedikén (1526. április 16.), hétfői napon, mikor Szulejmán szultán a mohácsi csatára indult, a később kivégzett Ibrahim pasa, mint nagyvezir az előcsapatot vezette s nagyveziri seregével a lehető legnagyobb gyorsasággal előre sietett s abban az évben Szerém, Pétervárad, Ilok várakat s még 40 kisebb nagyobb várat elfoglalván, utána Eszék várát vette ostrom alá. A benne levő Bodskai nevű bán hiteltlenei a heves harcnak és ütközetnek ellen nem állhattak s a várat feladták és az ellenség a várból fegyvertelenül, üresen, nyomorultan, szerteszét ment; némelyik a szerdártól kegyelmet kérván, megmaradt, hogy rája legyen. Fejedelmi parancsra azután tengernyi katonaság gyülekezett össze Eszék váránál, melyet három nap alatt egész alapjáig a

³⁹Mohács emlékezete, 59.

⁴⁰Mohács emlékezete, 62.

földdel egyenlővé tettek.”⁴¹ Az eddigiek alapján talán nem meglepő, ha nem fogadjuk el szó szerint az itt leírtakat.

Figyelmes utazónk azonban a vár újjáépítéséről is tud: hazafelé Szülejmán ismét Eszékhez közel állapodott meg, ahol a határszéli előkelők elmondták neki, hogy ez a vár nagyon fontos, ezért ki kell javítani és újjá kell építeni. A szultán megfogadta a tanácsot, ezért „Pecsevili Kászim pasát megbízták a kijavítással és helyreállítással; a 932. évben alapjában hozzákezdtek s ugyancsak a 932. évben Eszék vára egészen újra elkészült; kerületi parancsnokságát az építéssel megbízott Pecsevili Kászim pasának adták s összes házai⁴² és szerdái⁴³ jó karba helyeztetvén, háromezer válogatott őrt rendeltek beléjük”.⁴⁴ Ez az információ sem fedí azonban teljesen a valóságot, hiszen a szultán 1526-ban Péterváradnál kelt át a Dunán, így nem érintette Eszéket.

Abban azonban igaza volt Evlijának, hogy az oszmán hadvezetés valóban elrendelte a vár kijavítását. Csupán néhány évet tévedett, mert erre 1529-ben került sor, egy olyan évben, amelyre a török történetírók nem szívesen emlékeztek. Talán ezért mosódott össze az esemény a három évvel korábbi – jóval dicsőségesebb – hadjárat emlékével Evlija leírásában.

Az 1526. évi hadjárat után nem tudunk arról, hogy Eszék várában oszmán helyőrség állomásozott volna. Valószínűleg elhagyatott volt a város, mert az év végén indított magyar ellentámadás leírása során csak Valkó és Boró települést említik a források, amelyeket Beriszló István rác despota foglalt vissza.⁴⁵ Mivel ezek a várak Eszéktől keletre feküdtek, valószínű, hogy a város rövid időre ismét magyar fennhatóság alá került, de feltehetőleg ekkor sem próbálták meg ki- vagy újjáépíteni.⁴⁶ Ennek a legvalószínűbb oka az lehetett, hogy továbbra is védhetetlennek ítélték.

Minden bizonnyal a sikertelen 1529. évi hadjárat és az azt követő oszmán stratégiaváltás nyomán került sor Eszék várának kiépítésére. Valószínűleg az év végén ítélte meg úgy Szülejmán, hogy szövetségesének, Szapolyainak ál-

⁴¹ *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Ford. Karácson Imre. Az előszót és szómagyarázatot írta, a jegyzeteket átdolgozta Fodor Pál. Budapest, 1985, 210.

⁴² Az eredetiben *cebehane*, azaz fegyvertára (a szerk.).

⁴³ Az eredetiben *mühimmat*, azaz szertárai, hadianyagai (a szerk.).

⁴⁴ *I. m.*, 211–212.

⁴⁵ 1527. április 19-én Ferdinánd ígéretet tett a despotának 500 lovasra és hogy a visszafoglalt Boró és Valkó várakat a kezén hagyja. *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. A birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai I. A Birodalmi Udvari Tanács és a Birodalmi Udvari Kancellária levéltára 1–2. rész.* (Levéltári Leltárak, 76.) Összeállította Buzási János. Budapest, 1979, 74.

⁴⁶ Mažuran ezzel szemben azt vallja, hogy a törökök már 1526 után nekiálltak kijavítani a falakat, mert a tűz csak részben emésztette el a kastélyt. A Kórogyiak által emelt kastély, a város és a templom falait pedig a dzsámi építésénél használták fel. Mažuran, *Grad i tvrđava*, 25. Dávid Gézától viszont tudjuk, hogy Kászim bég mecsetje először fából épült, ezért fenntartással kell fogadnunk ezt az állítást. Dávid Géza, Kászim pasa eszéki mecsetje, iskolája és fürdője. *Keletkutatás* 2002. ősz – 2006. ősz, 184–188.

landó segítségre lesz szüksége, amihez a Szlavóniát és a Dunántúlt egyaránt ellenőrző Dráva-parti vár jó szolgálatot tehet. Így vall erről Ferdi/Bosztán: „Az igazságos világbíró ő felsége a telet említett székhelyén töltötte és olyan ügyekkel foglalkozott, melyeket uralkodói kötelessége rótt reá. Innen azt a megmásíthatatlan parancsot adta ki, hogy Ószez várát helyezték jó karba s az egész szirémi szigetet hódítsák meg. Eme legfelső parancs következtében Ószez várába lovasokból és gyalogokból 3000 főnyi őrség rendeltetett, ágyúval, puskával, egyéb szükséges fegyverekkel és mindennemű kellékekkel felszereltetett és így kellően megerősített.”⁴⁷ Dzselaáza Musztafa már a hadjárat kezdetén várról beszél Eszék kapcsán, de persze ez lehet a szokásos szóvirág is: „Ószez vára mellett szerencsésen átkeltek és Magyarország földjére léptek.”⁴⁸ Az oszmán politika paradigmaváltását jelezte, hogy ekkor, s a szlavóniai magyar városok közül elsőként, itt neveztek ki kádít és jelöltek ki bírósági körzetet.⁴⁹ Eszék megerősítésére már csak azért is szükség lehetett, mert a határon állt. A tőle délre fekvő Kórógy ekkor még keresztény kézen volt, ezért Eszék fokozott figyelmet követelt. Őrséggel való megrakása hamar éreztette hatását a környéken: Szapolyai szlavóniai bázisa újra életre kelt. 1529. szeptember 4-én Hans Katzianer főhadparancsnok azt jelentette, hogy kerüli az összecsapást Erdődy Simon püspökkel és Szapolyai többi hívével, mert azok Eszékről várnak segítséget.⁵⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy Szülejmán már Bécs felé haladva eldöntötte Eszék megerősítését. Erre utal egy 1529. áprilisi levél, amelyben Henyey Bernát Eszékkal kapcsolatban azt írta, hogy a törökök készen állnak a híd létesítésére, és elhatározták egy favár építését is, amelynek Mehmed lesz a parancsnoka.⁵¹

A munkálatok elhúzódhattak a következő év tavaszáig.⁵² 1530. március 4-én Batthyány Ferenc azt jelentette Ferdinándnak – és ezzel Ferdi/Bosztán állításának hitelét növeli –, hogy miután a szultán visszatért Nándorfehérvárra, eldöntötte Eszék kiépítését és felszerelését. A bán informátorai szerint Szapolyaiék megegyeztek maguk között, hogy Szlavóniát a töröknek adják, akik azért húztak falat a város köré és azért határozták el a vár felépítését,

⁴⁷Török történetírók, II. 85.

⁴⁸I. m., 178.

⁴⁹Hazim Šabanović, *Bosanski Pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo, 1959, 221.

⁵⁰Ive Mažuran, *Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do sredine 16. stoljeća*. Osijek, 1991, 24.

⁵¹*Locum pro ponte esse paratum, castellum ligneum in oppido Ezeek erigere volunt ... cui castello preficietur Mehmetbeg*. Emilij Laszowski, *Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. I.* (Monumenta Spectantia Historia Slavorum Meridionalium, 35.) Zagreb, 1914, 159.

⁵²Olga Zirojević erre az időpontra datálta Eszék várának első konkrét említését. Okleveles források mellett Ibrahim Pecsevi elbeszélését is felhasználta. Olga Zirojević, *Turska utvrđena mesta na području današnje Vojvodine, Slavonije i Baranja*. *Zbornik Matice Srpske za istoriju* 14 (1976) 128.

hogyan innen Budát és Szlavóniát is szemmel tarthassák.⁵³ Az erősség ekkor még nem állt készen, mert Ferdinánd néhány nappal később úgy emlegette, mint amit még építenek, és világosan látta, hogy ha nem sikerül lerombolni, akkor onnan az ellenség ellenőrizni tudja a környéket.⁵⁴ Az építkezés valamikor május végén fejeződhetett be, legalábbis Bakics Pál ekkor azt jelentette Ferdinándnak, hogy miután a törökök kiűzték az összes keresztényt a városból, és azt maguknak lefoglalták, oda törököket hoztak és telepítettek le, majd erős toronnyal, fallal és más hadiszerekkel naponta erősen építik, ezenfelül minden várat maguknak akarnak elfoglalni, és törekednek azokat birtokukban megtartani saját alattvalóik és a hozzájuk csatlakozók révén.⁵⁵ Bakics valószínűleg familiárisától, Thardassy István márévári kapitánytól kapta ezeket a híreket, aki éppen azokban a napokban számolt be urának arról, hogy Mehmed bég Eszéken egy tornyot rakat, s a törökök – akik ötezren vannak – ágyúkat és élelmet visznek Eszékre.⁵⁶

1530 nyarára valószínűleg lezárultak az építkezések, a későbbiekben a források erről hallgatnak. Ezzel véget ért a Magyar Királyság területén a legkorábban kivitelezett oszmán várépítés, és kezdetét vette az állandó katonai jelenlét a térségben. A vár fontosságát bizonyítja, hogy kiépítésétől kezdve egészen 1543-ig, a hódoltság kiszélesítéséig a térségben az egyik legfontosabb támaszpontjául szolgált a portyázni induló oszmán csapatoknak.

Nem tudjuk, hogy az újonnan épített erősség mekkora része volt középkori eredetű. Kétséget kizárólag állt egy kastély Eszéken a középkor végén, amely azonban nagy valószínűséggel nem érte meg az 1526. évi hadjáratot, vagy ha igen, akkor semmilyen hadászati értékkel nem bírt. Az emlékezet azonban megőrizte, és lerombolását összekapcsolta a város ebben az évben történt fel-

⁵³*Quod Cesar Thurcarum omnia ingenia, tormenta et artellaria bellica in nandor Alba reliquisset, uluerius hoc quoque intelligo, quod Zapolitanus regnum Sclavonie cesari Thurcarum in concordia inter eos facta ascripsisset, dummodo illum in regno Hungarie protegeret, civitatem quoque Ezek muro circumvallare et castrum illic erigere intendunt et exinde Budam protegere, castrum autem huisusmodi in Ezek in presenti quadragesima edificare incipiunt... Uo., 268.*

⁵⁴*Exstructionem castrum in Ezek quam Turcus facere debebit, nos quoque ut primum licuerit inter alia que ad regni defensionem parabimus, intercipere aut demoliri conabimur, cum ex illo non parva inquietudo e periculum in foribus regie nostre semper formidanda sint, ex eoque loco Turcus libere semper excurrere multisque et repentinis cladibus vicina queque regni loca et eorundem subditos afficere possit. 1530. március 16. Prága. Ferdinánd Batthyány Ferencnek. Uo., 294.*

⁵⁵*Quod Thurci oppidum Ezek expulsis primum christianis omnibus eandem pro se usurpantes, Thurcis condescendere et populare fecerunt, turri insuper una forti ac muro et aliis generibus bellicis fortiter extruunt in dies. Insuper omnia castra subiecta pro se occupare nituntur et apropiare cum suis subiectis et adiacenciis. 1530. május 20. Pozsony. Bakics Pál levele Ferdinándhoz. Aleksa Ivić, *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj u Slavoniju tokom XVI i XVII stoljeću*. Novi Sad, 1910, 42–44.*

⁵⁶Fenyvesi László, *Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái*. (Tolna megyei levéltári füzetek, 8.) Szekszárd, 2000, 497.

égetésével. Falaiból valamennyi megmaradhatott, mert a 17. században még úgy emlékeztek a helyi lakosok, hogy kövei felhasználásra kerültek az oszmán építkezések során. Evlija a középső vár leírásánál említi, hogy „mikor Ibrahim pasa vezír ezt a várat nagy erőlködéssel lerombolta, még öt ember termetének megfelelő vastag, erős téglafal maradt. Utóbb, midőn uralkodói parancsra helyreállítatott, az említett erős, alacsony falra vastag tölgyfa gerendákból készült szándukokat tettek, minden oszlop helyére tömör szánduk illesztetett be, az erős téglá fölé pedig rácsozatos szándukot helyeztek s mészes és gipszcementtel töltötték ki; a várat is magasabbá tették s minden oldalán tornyok és utak hozzákapcsolásával feltöltötték, köröskörül az ágyúk számára lövő-lyukakat készítettek, de mellvédjei, miként más váraknál szokás, nincsenek”.⁵⁷ Néhány évtizeddel korábban Athanasio Georgiceo is megkülönböztetett egymástól régi és új falakat: „Ossik városa igen-igen régi, de a törökök nagyon megnagyobbították, ami jól látszik, mert a régi falakat kockakövekből építették egy szép nagy kapuval, míg az új falakat agyaggal tapasztott fából készítették.”⁵⁸ Jellemző, hogy a száz évvel korábban a városban járó éles szemű megfigyelő, Hans Dernschwam nem tudott ilyen hagyományról. Neki a várfalak elhanyagolt állapota tűnt fel, és leírásából már egy hamisítatlan balkáni város képe bontakozik ki: „Eszéket kőfalak övezik, védőművei rossz állapotban vannak, a falakat és az ormokat nem fejezték be a kellő időben, erről tanúskodnak a régi, fából készült, elkorhadt mellvédek is, nemkülönben a kapu. A fallal körülvelt városban a törökök laknak. Valamirevaló háznak nyoma sincsen, csak fából-vályogból összeeszkábált viskók.”⁵⁹ Nem véletlen, hogy a hódoltság évszázadaiban már nem a keresztény, hanem a bosnyák epikában tűnik fel Eszék mint legendás hőstettek színhelye.⁶⁰

⁵⁷Evlija Cselebi, 212–213.

⁵⁸Tóth István György, Athanasio Georgiceo álrúhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról 1626-ból. *Századok* 132/2 (1998) 837–859.

⁵⁹Hans Dernschwam, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984, 491.

⁶⁰Angol fordításban megjelent: Hasan of Ribnik Rescues Mustajbey. In: *Serbocroatian Heroic Songs – Srpskohrvatske junačke pjesme*. I. Collected by Parry Milman, edited and translated by Albert Bates Lord. Cambridge–Belgrade, 1954, 179–195. (No. 18). Eredetiben: *Haso od Ribnika izbavi Mustajbega*. In: *i. m.*, II. No. 18.

Fodor Pál

Adatok az 1596. évi egri (mezőkeresztesi) oszmán hadjárat költségeihez

Az oszmán hadjáratok valós (teljes) költségeinek kiszámítása rendkívül nehéz, csaknem megoldhatatlan feladatot jelent. A fő problémát – ugyanúgy, mint a 16–17. századi európai államoknál – a sajátos elszámolási módszerek okozzák. Bár a különféle „pénztári naplók” rengeteg adatot tartalmaznak a központi kincstár, a tartományok és a hadipénztárak (főleg készpénzben, zsoldra fordított) kifizetéseiről,¹ a tényleges hadi kiadások nem elhanyagolható részét kitevő fegyver-, hadianyag- és élelemellátás, továbbá a szállítás költségeiről általában nem szólnak, vagy csak töredékes információkat közölnek.² Olyan elszámolás, amely az utóbbi tételekről tájékoztatna, a 17. század előttről viszonylag kevés maradt fenn, és szerencse kell ahhoz, hogy olyanokra bukkanjunk, amelyek a rendelkezésre álló pénztári naplókkal azonos időben készültek.³ Külön baj, hogy az utóbbiak (köztük a legátfogóbbak, az ún. központi büdzsék, vagyis a költségvetési beszámolók)⁴ adatai már önmagukban is megtévesztők, hiszen a militarizált oszmán társadalomban számosan teljesítettek katonai szolgálatot javadalom vagy éppen adómentesség fejében; ráadásul a kincstári kezelésben tartott jövedelmek tetemes részét helyben használták fel, azaz nem folytak be a központi kincstárba, így könyvelési szempontból is másutt kell keresni őket.

A kutatások jelenlegi állása szerint az oszmán államkincstár a megszerzett és közvetlenül kezelt jövedelmek 90–95%-át békeidőben is katonai célokra fordította. Azt is mondhatnánk, hogy a katonai gépezet fenntartásán és a had-

¹Ezekről legújabban ld. az *Osmanlı maliyesi. Kurumlar ve bütçeler*. 1–2. Hazırlayanlar Mehmet Genç – Erol Özvar. İstanbul, 2006. című kötet tanulmányait és forrásaközléseit, továbbá Colin Imber, *The Cost of Naval Warfare. The Account of Hayreddin Barbarossa's Herceg Novi Campaign in 1539. Archivum Ottomanicum* 4 (1972) 203–216; Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 14.) Wien, 1988, 209–303; Mehmet İpçioğlu, Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990) 137–159; Nejat Göyünç, Ta'rih başlıklı muhasebe defterleri. *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990) 1–37. Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága. I. kötet. Oszmán védelmi rendszer Magyarországon*. Budapest, 2007, 173–206.

²Finkel, i. m., 297–303; Uő., *The Costs of Ottoman Warfare and Defence. Byzantinische Forschungen* 16 (1990) 95. Erre a problémára a magyar szakirodalomban Ágoston Gábor hívta fel a figyelmet: A hódítás ára. A magyarországi török végvárok őrsege, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. *Hadtörténelmi Közlemények* 111/2 (1998) 378–380. Az oszmán hadiiparról szintén Ágoston Gábor tett közzé nagy tömegű adatot felvonultató, úttörő monográfiát: *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2005.

³Ilyenekre néhány példa: İdris Bostan, A szultáni ágyúöntő műhelyben (Tophâne-i Âmire) folyó tevékenység a 16. század elején. *Aetas* 18/2 (2003) 5–20.

⁴A 16. századból 13 ilyen összegzés maradt fenn részben vagy egészben; ld. Erol Özvar, Osmanlı devletinde bütçe harcamaları. In: *Osmanlı maliyesi*, 204.

viselésen kívül szinte alig költött másra.⁵ Ebből egyesek arra következtek, hogy a hadjáratok aránylag csekély többletkiadást okozhattak az államkincstárnak, hiszen jobbára csak a fegyvergyártás és a hadianyag-ipari termelés ilyenkor elkerülhetetlen felfuttatására, az élelem és a felszerelés beszerzésére és szállítására, valamint az alkalmilag toborzott csapatok fizetésére kellett új forrásokat előteremtenie.⁶ E helyütt nem bolygatom, hogy leegyszerűsítő-e vagy sem ez az álláspont, csupán annyit jegyzek meg (egyetértve ebben az imént idézett szerzővel), hogy a 16. században az oszmán hadviselés költségei meredeken emelkedtek.⁷ Ennek számos oka volt, egyebek között technológiai (tűzfegyverek elterjedése), hadviselésbeli (a gyalogság létszámának és hadseregben belüli arányának növekedése), politikai (folyamatos, de nem rentábilis háborúk sora) és (geo)politikai (több száz kilométeres végvári vonalak fenntartása).⁸ Annak jelei, hogy a hagyományos erőforrások elégtelenek lesznek a rendkívül kiterjedt határokon túli hadviselésre, már Szülejmán szultán uralkodásának (1520–1566) derekán kezdtek megmutatkozni. A 16. század utolsó harmadától–végéig aztán az egész pénzügyigazgatási rendszert át kellett alakítani ahhoz, hogy az állam többletbevételekhez jusson, és a katonai gépezet össze ne omoljon.⁹

⁵Legújabban ld. Özvar, *i. m.*, 217. Összehasonlításlul érdemes megemlíteni, hogy a Habsburg udvar bevételei a 16. század második felében 2–2,5 millió rajnai forintot (1–1,25 millió aranyat) tettek ki, miközben hadi költségei a tizenöt éves háború előtt és után megközelítették a 2 millió forintot (1 millió aranyat). Vö. Kenyeres István, A Királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények* 74/1–2 (2003) 92–103; Uő., A Habsburg-birodalom katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásához. *Levéltári Közlemények* (sajtó alatt), 2. A 16. század végi Erdélyben ugyancsak a kiadások 90%-át fordították katonai célokra (mindenekelőtt zsoldra). Ld. Oborni Teréz, Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle* 47/3–4 (2005) 343–344. A 17. század második felére és főleg a 18. század elejére az európai „fiskális-katonai államokban” hasonló arányokat értek el a hadikiadások a bevételekhez képest: Angliában 90%-ot (1650-es évek), Franciaországban 75%-ot (XIV. Lajos uralkodásának második felében), Oroszországban 85%-ot (Nagy Péter idején). Ld. Geoffrey Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge, 1988, 62.

⁶Finkel, *The Costs*, 94.

⁷Ennek biztos mutatója, hogy a 16. század elejétől az 1580-as évek közepéig a központi költségvetés kiadási oldala mintegy 400%-kal nőtt; vö. Özvar, *i. m.*, 217. Hasonló volt a helyzet Európában is: egy spanyol katonai vezető 1596-ban azt írta, hogy egy azonos méretű sereg fenntartása a század végén háromszor annyiba került, mint V. Károly idején. Ld. John R. Hale, *War and Society in Renaissance Europe 1450–1620*. Montreal&Kingston–London–Buffalo, 1998 (rev. ed.), 236.

⁸Vö. Ágoston Gábor, Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle* 37/4 (1995) 465–485; Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500–1700*. London, 1999, főleg 13–34, 53–59. Hegyi, *uo.* A keresztény államok háborús költségeinek növekedését előidéző tényezőkre ld. Hale, *i. m.*, 234–235.

⁹Fodor Pál, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. (História könyvtár. Monográfiák, 21.) Budapest, 2006.

Ebben a korszakban a háborúk finanszírozásának súlyos gondját egyre többször próbálták enyhíteni azzal, hogy az államkincstár az uralkodó magánkincstárából vett fel kölcsönöket. A jelek szerint ehhez a módszerhez a 16. század derekán nyúltak először.¹⁰ Csak feltevések vannak arról, hogy mikor különült el egymástól a központi államkincstár (*dış hazine*, *hazine-i amire*, *divan-i hümayun hazinesi*, *hazine-i birun*) és az uralkodó magánkincstára vagy másképpen a belső kincstár (*iç hazine*, *hazine-i enderun*, *hazine-i has-sa*).¹¹ Egyes adatok azt sejtetik, hogy II. Mehmed (1451–1481) idején történt,¹² és nem kizárt, hogy e kettős struktúra létrejöttében szerepet játszott a pénzügyigazgatásban alkalmazott vegyes naptári rendszer. A bevételek tetemes hányada (főleg az adóbérletbe kiadott jövedelmek) napév szerint folytak be, a kiadásokat (mindenekelőtt az udvari zsoldos csapatok illetményét) viszont holdév szerint folyósították, s a kettő közti évi 11 napos különbség 32 évenként egy teljes évre duzzadt. Egy-egy ilyen ciklus végére 32 napévvel 33 holdév állt szemben, következésképpen hiányzott egy évi zsold fedezete. Ilyenkor a szultáni magánkincstárban felhalmozott pénzből fizették ki a katonákat, és mentették ki az államot szorult helyzetéből.¹³

A belső kincstár bevételei többféle forrásból származtak. Hosszú időn át itt helyezték el az állami költségvetés többletét, már amennyiben képződött ilyen. (A feltevések szerint voltaképpen a feleslegek átutalásából alakult ki a belső kincstár. Ez a forrás azonban az 1580-as évek közepén megszűnt.) Ezenkívül bizonyos jövedelmeket, például Egyiptom átlag 500.000 aranyra rúgó éves befizetéseit, egyes korona- és alapítványi birtokok hozamát, a pénzverde hasznát eleve a belső kincstárba irányították, és ugyanide vándoroltak az elit tagjaitól kapott állásbiztosító, hódolatot kifejező és a külföldi országokból érkező diplomáciai ajándékok, értékes tárgyak, vazallusi adók, a rab származású államférfiak gazdátlan vagy elkobzott hagyatéka, valamint a pénzverésre (is) tartalékkolt fémrudak és az újonnan vert érmék egy része stb.¹⁴ A belső

¹⁰Cengiz Orhonlu, Hazine. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17. İstanbul, 1998, 131; Murphey, *i. m.*, 59.

¹¹Az utóbbira és a kettő viszonyára ma is fontos: İsmail Hakki Uzunçarşılı, Osmanlı devleti maliyesinin kuruluşu ve Osmanlı devleti iç hazinesi. *Belleten* 42/165 (1978) 67–93.

¹²Orhonlu, *i. m.*, 130.

¹³Ahmet Tabakoğlu, Osmanlı devletinin iç hazinesi. In: *Osmanlı maliyesi*, 51. A sivişnek nevezett szökövekben gyakran tört ki katonai lázadás; ld. Halil Sahillioğlu, *Siviş Year Crisis in the Ottoman Empire*. In: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. Ed. by M. A. Cook. London–New York–Toronto, 1970, 237–247.

¹⁴Egy jó szemű, ismeretlen keresztény informátor 1594–1598 közt részletes beszámolót készített a szultán pénzügyeiről, s ebben a következőképpen írta le a magánkincstárt: „Ami a török császár saját személyének eltartását és ennek költségeit illeti, erre a célra Egyiptom országát bírja, melynek évente 600.000 tallér [recte: aranyra] rúgó jövedelmeit a kairói kamara rendesen Konstantinápolyba szolgáltatja be, de ezen bevételekről és kiadásokról a kincstár számára semmiféle számadást nem készítenek. A császár azonban ezen járandóságát saját tetésze szerint drágagyöngyök vagy kincsek vásárlására fordítja. A maradékból pedig kincstárt halmoz fel, mely halála után örökösére száll, de ő abból, még ha az pénzben vagy aranyban

kincstár hat alrészéből vagy alkincstárból állt: 1. a „pince” (*bodrum*); 2. a „leválasztás” (*ifraz*, értsd: tartalék); 3. a „fénylő” (újonnan vert) érmék és drágaságok tárhelye (*çilhane*), 4. a szultáni magánkamara kincstára (*has oda*); 5. a szultáni istálló kincstára (*has ahor, raht*); 6. a szultáni „zsebpénz” vagy kézipénztár (*ceyb-i hümayun*). A várakozással ellentétben az uralkodók a zsebpénzüik egy részét mégsem innen, hanem a külső kincstárból kapták, ahonnan havonta egy, 1664–65-től pedig öt „zacskó” vagy „kis bőrszak” (*kise*) újonnan vert akcsét küldtek át nekik ilyen címen.¹⁵ Ebből és a rendelkezésükre álló egyéb forrásokból naponta 10–16.000 akcsét költöttek el reprezentációs célokra (jutalmazásra, ajándékozássra, jótékonykodásra stb.).¹⁶

Az 1580-as évek közepétől, kivált a tizenöt éves háború idején az államkincstár mindegyre tetemes deficitel zárta a pénzügyi évet (1590 táján a bevételek egyharmaddal maradtak el a kiadások mögött). Nem véletlen, hogy ebben az időszakban már a folyó kiadásokra is folyamatosan vettek fel kölcsönöket az uralkodói magánkincstártól. E tranzakciók valóban kölcsön- vagy hitelfelvételeknek tekinthetők, mert a nagyvezíreknek és a kincstartóknak (*defterdar*) személyesen kellett kezességet vállalniuk az átadott összegek visszafizetésére (kamatot ugyanakkor nem számítottak fel). A belső kincstár immár valóban a központi tartalék- vagy hitelbank szerepét töltötte be, s amíg véglegesen ki nem merítették, gyakran mentette meg a birodalmat a pénzügyi és a katonai összeomlástól (különösen a két századvég hosszú háborúiban).¹⁷

Mindezt csak azért bocsátottam előre, mert az alább ismertetendő kimutató szerint az 1596. évi oszmán hadjáratot, amelynek során III. Mehmed szultán hadai elfoglalták Eger várát, és a mezőkeresztesi csatában legyőzték a Habsburg–magyar–erdélyi seregeket, nem kis részben szintén a belső kincs-

lenne is, semmit sem vehet el. Ebből következik, hogy azok a kincsek, amelyeket jó néhány császár és mások kiváltképpen aranyban, drágakövekben, ruhában és kelmében gyűjtöttek össze, a legkisebttől a legnagyobbig halomban állnak. Ha pedig a készpénzből valamennyit elvesznek, azt a császár köteles visszaadni, különben neki ezt a főpap, a mufti a vallás megsértése címén szemére veti.” Ld. Pálffy Géza, Egy keresztény kortárs a török szultán bevételeiről és kiadásairól a hosszú török háború (1593–1606) idején. *Keletkutatás* 1995. tavasz, 109 (latin szöveg), 112 (magyar fordítás).

¹⁵Uzunçarşılı, *i. m.*, 79. és Tabakoğlu, *i. m.*, 52, 54. Ebben a korban egy zacskó akcsét 50.000 akcséval, 1 zacskó aranyat 10.000 arannyal [*isikke-i*] *hasene, filori*), egy zacskó tallért (*guruş*) pedig 50.000 gurussal számoltak. Vö. Uzunçarşılı, *i. m.*, 86.

¹⁶Uzunçarşılı, *i. m.*, 79–80 és 80, 30. jegyzet: ezt az összeget háromszínű zacskóban adták át nekik.

¹⁷Uzunçarşılı, *i. m.*, főleg 84–93; Sahillioğlu, *i. m.*, 242–243; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme dönemine girerken Osmanlı maliyesi*. İstanbul, 1985, 36–37; Finkel, *The Administration*, 238–241; Murphey, *i. m.*, 59–60; Tabakoğlu, *Osmanlı devletinin iç hazinesi*, 52–54. Az említett keresztény beszámoló erről az alábbiakat írta (Pálffy, *uo.*): „...miközben különböző országokban háborúk folynak és azok elpusztulnak (miként a mostani időben kiváltképpen történik, midőn a katonák saját timárjaikból és falvaikból semmiféle hasznót nem húznak [ti. ... a magyar hadszíntéren]), a hiányzó jövedelmeket a császári kincstárból pótolják, és a zsoldfizetés készpénzben zajlik.”

tárból finanszírozták.¹⁸ A Topkapi Szeráj Múzeum levéltárában található és közvetlenül a hadjárat befejezése után készített, három részből álló rövid összegzésben arról adnak számot, hogy mennyi pénzt vitt magával az oszmán hadvezetés Magyarországra, s hogy ezt a pénzt honnan vették ki és mire fordították.¹⁹ Az alábbiakban először a forrás adatait ismertetem összefoglalóan, majd az eredeti szöveget adom közre latin betűs átírásban.

Az irat szerint először 1596. május 16-án különítettek el háromféle összeget a „birodalmi hadjárat szükségleteire”.²⁰

1. A külső (állam)kincstárból 156 zacskó „fénylő” akcsét (7.800.000 akcse=65.000 arany);
2. A szultáni magánkamarából (*oda*) 31 zacskó akcsét (1.550.000 akcse=12.916,7 arany);²¹
3. Szinán pasa vezír²² hagyatékából 14 zacskó „fénylő” akcsét (700.000 akcse=5833,3 arany).

Ily módon összesen 201 zacskó (10.050.000 akcse=83.750 arany) újonnan vert akcsét vittek magukkal.

1596. június 19-én, a szultán Magyarországra indulása előtti napon, ugyanarra a célra a következő mennyiségű aranyat (*filori*) vették ki a belső kincstárból.

1. A pincéből (*bodrum*) 159 zacskó (=1.590.000) aranyat.

¹⁸Eger ostromára ld. Sugár István, Miként jutott török kézre Eger vára? III. Mohamed szultán 1596. évi hadjárata. *Az Egri Vár Híradója* 15 (1979) 5–44. A mezőkeresztesi csatát tárgyaló számos írás közül a legjobbak: Kelenik József, A mezőkeresztesi csata (1596. október 26.). In: *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Szerk. Hermann Róbert. Budapest, 2003, 111–129; Feridun Emecen, Sonucu olmayan büyük zafer: Haçovası meydan savaşı (sajtó alatt).

¹⁹Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 10002.

²⁰Az elszámolás csak ezt a három tételt adja meg akcsében (a többi aranyban), ezért az összevethetőség érdekében az összegeket átszámítottam aranyra is. 1586–1596 között, az oszmán történelem egyik legnagyobb inflációjának időszakában, 1 aranyért általában 120 akcsét adtak, de a hadjárat évében az árfolyam 220–230 akcséra szökkent fel (Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda paranın tarihi*. [Tarih Vakfı Yurt yayınları, 73.] İstanbul, 1999, 150.). Itt az „árrobbanás” előtti árfolyammal számoltam, mert azt feltételezem, hogy az udvar valószínűleg tartotta magát az általa meghatározott átváltási arányokhoz. De akkor sincs nagy baj, ha netán a magasabb kurzust vették alapul, mivel az akcsében megadott összegek a teljes elvitt pénzmennyiségnek mindössze 2%-át tették ki.

²¹Az e tételben szereplő szám saját kiegészítésem, az eredetiben hiányzik. A kiegészítést az teszi szükségessé, hogy a kimutatás e része végösszegként 201 zacskót ad meg, de a megelőző két tételben csak 156+14=170 zacskót említ. A szöveg elemzése és a Feridun Emecen professzorral történt konzultáció alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az egykori írnok az itt valószínűsíthető második (31 zacskónyi) tétel leírását valamiért félbehagyta, és rögtön a harmadikra tért át, amivel – talán figyelmetlenségből – a két tételt összeolvasztotta.

²²Minden valószínűség szerint az 1596. április 3-án elhunyt Kodzsa Szinán pasáról, ötszörös nagyvezírről van szó, akinek 1 millió aranyánál is nagyobb értékű hagyatékát a szultán elkoboztatta. Vö. Franz Babinger – Géza Dávid, Sinān Paşa, Khodja. In: *The Encyclopaedia of Islam*. New ed. IX. Leiden, 1997, 631–632; Selānikī Mustafa Efendi, *Tarih-i Selānikī*. II. Hazırlayan Mehmet İpsirli. İstanbul, 1989, 583–584.

2. A magánkamarából (*oda*) 140 zacskó (=1.400.000) aranyat.
3. Szinán pasa hagyatékából 1 zacskó (=10.000) aranyat.
4. A pincéből másodszor 100 zacskó (1.000.000) aranyat.

Ily módon ezen a napon összesen 400 zacskó (4.000.000) aranyat készítettek össze. Ebből az irdatlan mennyiségű pénzből a hadjárat során a következő összegeket költötték el.

1. Útközben Gazanfer kapu agaszi²³ révén Ibrahim pasának²⁴ 10 zacskó (=100.000) aranyat adtak át a végvidéki katonák zsoldjára.

2. Az udvari zsoldos csapatok megajándékozására és zsoldhátralékának kifizetésére a szultán személyesen adott át Ibrahim pasának 100 zacskó (=1.000.000) aranyat.

3. Magánkiadásaira egy, majd háromszor két, azaz összesen 7 zacskó (=70.000) aranyat adtak át a szultánnak.

4. A mezőkeresztesi csatában nagyvezírré kinevezett, majd letett Csigalazáde Szinánnak²⁵ 4 zacskó (=40.000) aranyat adtak át.

5. Az elfoglalt Eger várába helyezett katonák (*kul*) zsoldjára 4 zacskó (=40.000) aranyat hagytak hátra.

Ily módon elköltöttek összesen 161 zacskó (=1.610.000) aranyat. A megmaradt 239 zacskó (=2.390.000) aranyat visszatették a (belső) kincstárba, és a pincében helyezték el.

A fenti adatokból megállapítható, hogy az oszmán hadvezetés a hadjárat zökkenőmentes lefolytatása érdekében 4.083.750 arany értékű készpénzt vitt magával Magyarországra, s ebből biztosan elköltött 1.610.000 aranyat. A május 16-án kivett, 83.750 aranynak megfelelő akcse felhasználásáról az irat nem nyújt tájékoztatást, de elképzelhető, hogy ebből fedezték a szultán „zsebpénzét”. A fent említett hagyománynak megfelelően az uralkodó ekkor is naponta kapott különféle összegeket azért, hogy ajándékként és jutalomként szétosztogassa a hadsereg tagjainak. Egy korabeli defter-bejegyzés szerint „az egri hadjáratra menvén a szerencsés padisah áldott zsebeibe a szokásnak megfelelően 16.000 akcsét kellett volna tenni, de nem érkezett [ennyi], így 15.000

²³A szeráj, pontosabban a szultáni rezidencia fehér eunuchjainak főnöke, a birodalom legbefolyásosabb embereinek és patrónusainak egyike a 16. század utolsó harmadában. 1603-ban kivégezték. Vö. Maria Pia Pedani, Safiye's Household and Venetian Diplomacy. *Turcica* 32 (2000) 14–16.

²⁴Az egri hadjárat idején (1596. április 4-től) nagyvezír, a szultán veje; a mezőkeresztesi győzelem másnapján, október 27-én letették hivatalából, de december 5-én megint visszahelyezték korábbi posztjára. Vö. Nezihi Aykut, Damad İbrahim paşa. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 15 (1995–1997) 193–219.

²⁵Nevét az iratban a népnyelvi Dzsagalzáde formában írták le. A hadjárat idején harmadik vezír, a szultán a mezőkeresztesi diadal másnapján – vitézségét jutalmazandó – neki adta a nagyvezírséget, de 45 nappal később – Száfije anyaszultánnő kívánságára – elmozdította. Vö. Mahmut H. Şakiroğlu, Cigalazáde Sinan Paşa. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7. İstanbul, 1993, 525–526.

akcsét tettek félre, amit ... a turbángondozó szolgának adtak át”.²⁶ Az előző évben és az 1596 tavaszán lezajlott előkészületek költségeit szintén nem ismerjük, de nyilvánvalóan több százezer aranyra rúgtak, hiszen három évtizednyi szünet után a szultán ismét személyesen állt a hadak élére, ami a szokásosnál is nagyobb, gondosabb felkészülést igényelt. Ha ez a feltételezés igaz, akkor az egri (mezőkeresztesi) hadjárat kiadásait szerény becsléssel is legalább kétmillió aranyra tehetjük.²⁷ Ennek a hatalmas számnak a kialakulásához jelentősen hozzájárult, hogy a hadsereg elszántságának növelése érdekében az oszmán vezetés összesen 1.100.000 aranyat fordított a katonák illetményének rendezésére, amivel sok év mulasztásait próbálta helyrehozni. Ebben az értelemben a hadjárat a harcokat túlélő udvari és végvidéki katonák számára nagy haszonnal járt (a zsákmányról nem is beszélve), mert a megelőző években sokszor maradtak fizetség nélkül.²⁸ Arra a kérdésre, hogy miként oszlottak meg a költségek az államkincstár és a belső kincstár között, nem tudok válaszolni. Csupán annyi állapítható meg, hogy a hadjáratra elvitt készpénz 99%-a a belső kincstárból származott. Ez az adat önmagában is jól jellemzi azt a sanyarú helyzetet, amelybe az államkincstár az állandó hadviselés miatt jutott. Másfelől az a tény, hogy a 13 évig (1578–1590) elhúzódó iráni háború és a hároméves „békeidőszak” után meginduló és 1596-ban már negyedik éve zajló magyarországi háború ellenére a szultán képes volt különösebb nehézség nélkül 4 millió aranyat „elővenni” a várható roppant költségekre, jól mutatja, hogy mekkora tartalékokkal rendelkezett a birodalom még ebben a válságos időszakban is.²⁹ Ez a hatalmas összeg több volt, mint az ál-

²⁶Uzunçarşılı, *i. m.*, 80, 30. jegyzet (az idézett bejegyzés dátumát zavarosan adja meg). A „zsebpénzre” valóban nagy szükség volt, mert útközben a szultán bőkezűen szórta a pénzt. Ld. például *Topçular kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadrî) Efendi tarihi (Metin ve tahlil)*. I. Yayına hazırlayan Ziya Yılmaz. Ankara, 2003, 131.

²⁷Megbízhatónak tűnő kalkulációk szerint Velence évente 2,5 millió (négy év alatt összesen kb. 10 millió) aranyat költött az 1570–73-as török háború idején. Vö. M. C. Mallett – J. R. Hale, *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400–c. 1617*. Cambridge, 1984, 482; vö. Hale, *War and Society*, 233. Kenyeres Istvánnak, a Habsburg pénzügyek kiváló ismerőjének becslése szerint a Habsburg Birodalom éves hadi kiadásai a tizenöt éves háború idején 2,5–5 millió rajnai forintot (1,25–2,5 millió aranyat) tehettek ki (i.m., 42.). Itt említtem meg, hogy Ferhád pasa főhadparancsnok elszámolása szerint az iráni háború utolsó, három év és tíz hónapos szakaszában (1586. április 20. – 1590. január 14.) „csak” mintegy 1,5 millió aranyat költöttek a hadjárat pénztárból; vö. Fodor, *i. m.*, 44.

²⁸Néhány példa a határvidéki várőrségek fizetésének csúszására: Klaus Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden. Untersuchungen zur Einstellung und Besoldung osmanischer Militärs in der Zeit Murāds III.* (Freiburger Islamstudien, XVII.) Aus dem Nachlass herausgegeben von Claudia Römer. Stuttgart, 1997, 77–82. Megjegyzendő, hogy nagy hadi próbatételek előtt másutt is szokás volt az elmaradt zsoldok (vagy azok egy részének) kifizetése, hogy a katonák lelkesedését növeljék. Ld. például B. Szabó János, *A mohácsi csata*. Budapest, 2006, 57.

²⁹Murphey (*i. m.*, 191.) is ezt a szempontot hangsúlyozza, amikor azt írja, hogy a 16–17. században mérete és erőforrásainak nagysága miatt a birodalommal egyetlen ellenfele sem ve-

lamkincstár évi átlagos összbevétele a 16. század folyamán.³⁰ De még inkább meghaladta a legfőbb ellenség, a Habsburg Birodalom éves jövedelmeit, amelyek, mint fentebb említettem, a háború előestéjén 1–1,25 millió aranyra rúgtak.³¹ Velence évi bevételei a század utolsó harmadában 2 millió dukát körül mozogtak.³²

Az oszmánok és vetélytársaik pénzügyi helyzete közti különbség talán nem is a pusztá összezszerűségekből mutatkozik meg leginkább. Végére is akármilyen rosszul álltak a Habsburgok az oszmánokhoz képest, mindig – a tizenöt éves háború legnehezebb pillanataiban is – képesek voltak előteremteni annyi pénzt, amennyivel a háborút folytathatták (hasonlóan a többi európai monarchiához). Az igazi különbség a pénzszerzés gyorsaságában és a mozgósítható pénzek eredetében rejlett. Míg az oszmánok – belső tartalékaik egyszerű átcsoportosításával – akár egy nap alatt képesek voltak a hiányzó összegeket előteremteni, a nyugati országok egyre inkább külső és belső, többnyire bonyolult manőverekkel megszerzett hitelekkel biztosították a háborúhoz nélkülözhetetlen pénzügyi háttérrel. Miközben az oszmánok pénzügyileg teljesen „önellátók” maradtak, a nyugati országok növekvő ütemben adósodtak el (a Habsburgok II. Rudolf uralkodásának végére már kb. 15 millió arany tartozást halmoztak fel).³³ Bár több országban próbálkoztak – szerepét tekintve a szultáni magánkincstárhoz hasonlító – „tartalék-” vagy „hadipénztár” létrehozásával, hogy az abban elhelyezett feleslegek segítségével vívják meg a nyílt háborúkat, ezek közül csak az 1584-ben felállított velencei *deposito grande* maradt fenn tartósan, mivel a többi igen gyorsan kiürítették a könnyelmű uralkodók.³⁴ Így aztán amíg a keresztény államok olykor évtizedekig nyögtek a háborúra felvett hitelek és a magas kamatok terheit (a spanyolok például csak ismételt államcsődökkel tudták átmenetileg rendbe hozni a pénzügyeiket),³⁵ addig az oszmánok viszonylag gyorsan, zavartalanul feltöltötték az alkalmadtán – 1596-ban, az 1600-as évek elején stb. – megcsapolt tartalékokat.³⁶ Jóllehet ehhez a 16. század végétől ők is növekvő mértékben vettek igénybe erőszakos eszközöket (kényszerkölcsön, vagyoneklopbzás stb. formájában), valószínűleg képesek voltak minden vetélytársuknál gyorsabban konszolidálni pénzügyi helyzetüket. Véleményem szerint ennek érdekes, bizonyító erejű dokumentuma a fentebb ismertetett, 1596. évi kimutatás.

hette fel a versenyt egymagában. Szerinte az oszmánok teljes kapacitásuk felhasználása nélkül is elérték geopolitikai céljaikat.

³⁰Özvar, *i. m.*, 204.

³¹Ld. az 5. jegyzetet.

³²Hale, *i. m.*, 233.

³³Kenyeres, A Habsburg-birodalom katonai kiadásai, 33.

³⁴Hale, *i. m.*, 232; Mallett – Hale, *i. m.*, 467–468.

³⁵Parker, *i. m.*, 63; Hale, *i. m.*, 237.

³⁶Ebben az összefüggésben érdemes felhívni a figyelmet a 14. jegyzetben hivatkozott keresztény beszámolóra arra az eredeti (általam máshonnan nem ismert) információjára, hogy a szultánnak vallási kötelessége lett volna a belső kincstárt feltöltött állapotban tartania.

Ugyanakkor az is igaz, hogy az oszmán állam kétségkívül meglévő „pénzügyi előnye” sem mentesíthette az oszmán társadalmat a háború – a korabeli nyugaton is jól ismert – hatásai alól. 1596-ban a szultáni sereg elindulása után a fővárosban azonnal áruhiány keletkezett, a takarmány és az árpa ára az egekbe szökött, az infláció rekordot döntött (amit 1600-ig meg is tartott), s az év második felében ismét kitörtek az ún. dzseláli lázadások.³⁷ Mindez világos jelzése annak, hogy a háborúk gazdasági és társadalmi költségeinek hirtelen megugrása vagy tartósan magas (a megszokottnál magasabb) szintje – függetlenül a pénzügyi tartalékok nagyságától – az oszmánoknál is súlyos válságot idézhetett elő.

Kimutatás az 1596. évi egri (mezőkeresztesi) hadjárat költségeiről

[I]

Hüve.

Sene 1004 mah-i şevvalun fi 22 Eğri seferine uydurılan dörtyüz kise filorinün masrafıdur ki zikr olunur

[1] Evvela yolda giderken ucda olan kul mevacibi için on kise filori vezir-i azam İbrahim paşaya kapu ağası Gazanfer ağa yediyle teslim şud

kise on

[2] Defa girü kul inamıyçün ve bakaya-i ulufe için saadetlü padişah hazretleri kendüleri İbrahim paşaya teslim eyledükleri filori

kise aded yüz

[3] Defa bir kise ve üç defa üçer kise harc-i hassa için içerüye alınan filori

kise aded yedi

[4] Defa girü vezir-i azam olub mazul olan Cagal zadeye teslim olunan filori

kise kırk

[5] Ve dört kise Eğrede [sic!] olan kul mevacibi için verildi

Cemen harc olunan kise aded yüz altmış bir. Ve baki kalan ikiyüz otuz dokuz kisedür ki dahil-i hazine olub podrum-i mamureye vaz olundu.

Cemen kise dört yüz.

[II]

[1] Ve mah-i mezburda sefer mühimmatıyçün podrum-i mamureden ihrac olunan

kise aded yüz elli dokuz

[2] Odadan çıkan filori

kise aded yüz kırk

[3] Sinan paşa metrukâtından dahi bir kise ilhak olundu

³⁷*Tarih-i Selânikî*, II. 615–616, 624; William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1000–1020 / 1591–1611*. (Islamkundliche Untersuchungen, 83.) Berlin, 1983.

- [4] Defa podrum-i mamureden ihrac olunan
kise aded yüz
Cemen kise dört yüz.

[III]

- [1] Sene 1004 ramazane'l-mübarekün fi 18 sefer-i hümayün mühimmatı için
hazine-i amireden uydurılan nakdiyye-i çil
kise aded yüz elli altı
[2] Defa tarih-i mezkürde ve mah-i mezburda odadan hıfz olunmağa çıkan
[kise aded otuz bir]
[3] Vezir Sinan paşa metrukatından on dört kise çil akçesi sefer-i hümayun
mühimmatıçün uydurıldı.
Cemen sefer-i hümayün için udurıla[n] nakdiyye-i çil
kise aded ikiyüz bir.

Csorba György

Adalék Németh Gyula pályakezdésének történetéhez

A még középiskolai éveit taposó és a turkológia mellett egyre jobban elköteleződő Németh Gyula valamikor 1908 tavaszán – első törökországi útját követően – levélben fordult Kúnos Ignáchoz, hogy segítséget, tanácsokat s esetleg némi anyagi támogatást kérjen tőle tanulmányaihoz és következő utazásához. Németh ekkora már egyértelműen meghatározta magának pályája végéig tartó érdeklődési körét, a nyelvészetet. Leveleiből egy ifjú kora ellenére a szakirodalomban meglehetősen jártas fiatalember képe bontakozik ki előttünk. Kúnosnak is imponálhatott az ismeretlen kérelmező tájékozottsága és elkötelezettsége, s bár válaszlevelei nem maradtak fenn, úgy tűnik, szívesen segített a karcagi ifjúnak: jó tanácsokkal látta el, felajánlotta, hogy elmehet a Keleti Kereskedelmi Akadémia hallgatóinak szokásos évi konstantinápolyi kirándulására, sőt, még a Keleti Szemléből is küldött neki. Németh Gyula legutolsó közlésre kerülő levelében törökországi expedíciójának rövid összegzését adja, amely jól kiegészíti a Budapesti Hírlapban közölt írását.¹

A leveleket, amelyek a Magyar Néprajzi Múzeum Etnográfiai Adattárában található Kúnos-hagyatékban lelhetők fel, némileg modernizált helyesírással közöljük, megtartva az idegen szavak autográf alakját.

I.

Karcag, 1908. április 2.²

„Nagyságos Uram!

Becsés levelét véve sietek válaszolni. Bocsánatot kérek, ha talán kissé hosszadalmas leszek, de a levél, melyben Nagyságod csekélységgel oly szívesen foglalkozik, felbátorít erre.

Mindenekelőtt kijelentem, hogy a török nyelvvel tisztán tudományos célból foglalkozom. Munkásságomat a turáni ethnológiának és ethnographiának, jelesen pedig a magyar nyelvészetnek akarom szentelni. A török nyelvvel és néppel azért foglalkoztam először, mert ez ragadta meg legjobban a figyelmemet. Igen érthető okokból idegenkedem a török irodalmi nyelvtől, s a török írást is csak segédeszköznek tekintem; igazi célom a török népnyelv megismerése. Nem mondom, hogy valami sokat értenék általánosságban a turáni ethnológiához, de legalább háromszor annyit foglalkoztam vele, mint magával a török nyelvvel. Gróf Kuun Géza *Codex Cumanicus*-át,³ Vámbéry magyar

¹Németh Gyula, Kisázsiaiban. *Budapesti Hírlap* 1908. aug. 7. 189. sz. 11–12.

²Magyar Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár, Kúnos Ignác levelezés – magyar nyelvű: EA 19815. 24–27.

³Kuun Géza, *Codex Cumanicus*. 1880.

nyelvű, török ethnologiai és ethnographiai munkáit, „et magyarok eredetét”,⁴ Hunfalvy „Magyarország Ethnographiáját”⁵ nagy anyagi áldozatok árán megszereztem s ezek a leggyakrabban használt kézikönyveim. Tanulgom azonkívül az összehasonlító nyelvtudományt (Giesswein),⁶ már mint inkább csak dilettáns érdeklődöm a szumirológia iránt s itt Mahler⁷ és Somogyi⁸ az oktatóim. A Beöthy Zsolt Kis irodalomtörténete,⁹ mely iskolai kézikönyvünk, nagy kedvet ébresztett bennem az aesthetika és az irodalomtörténet iránt is, de ezzel csak üres óráimban foglalkozom. Így azután megvan a Varietas delectat elve is, és a munka csupa multság-számba megy. Csak egy dologgal boldogulok nehezen. A finn nyelvvel. A Budenz „Finn Nyelvtan”-ának második kiadását¹⁰ tanulgom már vagy három hónap óta, de, – nem tudom miért, – nagyon nehezen megy. Azonkívül az is elvette a kedvem, hogy az egész könyv nem szól egy szót sem a hangsúlyról. Már pedig egy nyelv első tanulásánál ez rendkívül fontos dolog.

Most tervezett kis-ázsiai utazásomnak az lenne a célja, hogy megismerjek egy tipikus turáni népet és nyelvet. Ezt pedig legközelebb találom Kis-Ázsia jűrükjeiben.¹¹ Jól tudom, az utazás nagy fáradságokkal fog járni; de hiszen én nagyon szegény ember vagyok, mindenhez könnyen hozzá törődöm; szívós szervezetem és akaraterőm, melyhez a vasegészség és a körülményekhez való alkalmazkodás képessége járul, elég biztosítékot nyújt arra, hogy utamat sikerrel tegyem meg. Tavalyi utazásom alkalmával is éltem én hetekig kenyéren és uborkán. Tervem egyelőre az, hogy lemegyek egyenesen Szmirnába, ottan körül kóborlok másfél hónapig, azután egy hónapi útban, vonaton és gyalog, Konián, Kaisarién és Angorán keresztül visszatérek Konstantinápolyba. Egy török hodsza-ismerősöm ajánlkozik útítársul. Fiatal, 19-20 éves ember. Nem tudom, jobb volna-e egyedül menni?

Ami Nagyságodnak ama figyelmeztetését illeti, hogy a tudás feltétele az idegen nyelvek ismerete, megjegyzem, hogy ezt én is vallom. De ezen a téren több akadály van előttem. A német nyelvvel már elboldogulok (éppen most

⁴Vámbéry Ármán, *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben*. Budapest, 1885.; Uő., *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest, 1882; Uő., *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest, 1895.

⁵Hunfalvy Pál, *Magyarország ethnographiája*. Budapest, 1876.

⁶Giesswein Sándor, *Az összehasonlító nyelvészet főproblémái*. Győr, 1890.

⁷Mahler Ede, *Babylónia és Assyria*. Budapest, 1906.

⁸Somogyi Ede, *Szumirok és magyarok*. I-II. Budapest, 1903.

⁹Beöthy Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. I–II. Budapest, 1877–1879.

¹⁰Budenz József, *Finn nyelvtan olvasmányokkal és szótárral*. Második, mondattani résszel bővített kiadás. Budapest, 1880.

¹¹Nomádok.

fordítgatom a Faulmann írástörténetét);¹² hogy a gymnasiumi, latin nyelvtanulásom se vesszen kárba, egy év óta az olasz nyelvet is tanulgom. Az angol és francia nyelv megtanulását akkora tűztem ki, ha majd alkalmam lesz Angol- és Franciaországban kint élni, mert attól tartok, hogy ha most könyvből megtanulom, majd újra kell tanulni. Különben még eddig ennek a két nyelvnek nagyobb szükségét nem is éreztem.

Arra kérném Nagyságos Uramat, hogy szíveskedjék engem szíves jó tanácsaival útbaigazítani, esetleg egy jó Kis-Ázsia-térképet küldeni.

A Vámbéry Ármin úr címét nem tudom. Azért nem fordultam eddig hozzá, mert azt hittem, hogy a „Küzdelmeim”-nek halhatatlan átélője már teljesen magányba vonult és nem szívesen veszi, ha háborgatják. De a Nagyságod biztatására bátor vagyok itt egy levelet mellékelni néki, kérvén, hogy szíveskedjék hozzá eljuttatni.

Végül a múlt levelemben is említett anyagi segély kieszközléséért folyamodom a Nagyságos Tanár Úrhoz, mert bizony én ennek hiányában legszebb céljaimat sem valósíthatom meg.

Maradok a Nagyságos Tanár Úrnak

Karczag, 1908. április 2.

Tisztelő híve:

Németh Gyula”

II.

Karczag, 1908. május 4.¹³

„Nagyságos Uram!

Mindenekelőtt örömömnem kell kifejezést adnom afelett, hogy Nagyságos Uram az én rendszertelen és senkitől sem irányított tanulásomat – legalább nagyjában – helyesli és irántam tanúsított jóindulatának azzal ad legszebb kifejezést, hogy tanulmányaimat elősegíti.

Írja a Nagyságos Tanár Úr, hogy a Keleti Kereskedelmi Akadémia növendékei június 12. körül indulnak. Sajnos, hogy az én vizsgám június 15-én, délelőtt lesz, és előbb nem szabadulhatok. De hogyha talán az oda és vissza szóló vasúti jegyet Nagyságodtól megkaphatnám, ez nékem nagyjelentőségű segély lenne. Ez pedig Bukarest-Küsztenzse¹⁴ felé 60 koronába kerül. Én a lehető legszegényesebben élek és utazom. Tavaly például jegyet, élelmet, szállást fizetve egy hónapig bírtam ki 55 forintból. Konstantinápolyban felke-

¹²Carl Faulmann, *Das Buch der Schrift. Enthaltend die Schriftzeichen und Alphabete aller Zeiten und aller Völker des Erdkreises*. Wien, 1878.

¹³Magyar Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár, Kúnos Ignác levelezés – magyar nyelvű: EA 19815. 28–31.

¹⁴Ma: Constanța.

resném Nagyságotokat és egy-két heti ottidőzés után szofta-barátommal,¹⁵ Hazim efendivel, útrakelnék Kis-Ázsiába. Itt kérném főleg a nagyságos Tanár Úr segítségét esetleg ajánlólevelek megszerzése és adása dolgában is.

Ha valamennyire ez is javamra lehetne, szeretnék török ruhát szerezni és mint szegény szofta, úgy utazni.

Nagyon szívesen venném és kész örömmel teljesíteném, ha a Nagyságos Tanár Úr nekem valami irányt vagy munkakört jelölne ki. Csak arra kérem Nagyságodat, hogy ez a munkakör legyen minél távolabb, minden tekintetben, az európaias, művelt részekről. Én nem tudom miért, de tavaly is úgy voltam, hogy míg Konstantinápolyban alig volt kedvem egy-egy embert megszólítani, addig a küsztendzei hordárokkal egész napig elbeszélgettem.

A „Keleti Szemlét” megkaptam. Fogadja érte Nagyságod szívből jövő, őszinte köszönetemet. Ha jelenleg olyan, kellemes helyzetben lennék, azonnal megrendelném. De ami késik, nem múlik.

Még egyszer hálásan köszönöm a Nagyságos Tanár Úr jóindulatát és szívesességét.

Nagyságodnak becses válaszát várja

Karczag, 1908. május 4.

igaz híve:

Németh Gyula”

III.

Karczag, 1908. június 3.¹⁶

„Nagyságos Tanár Úr!

Becsés levelezőlapját a legnagyobb örömmel vettem. Most már utazásom bizonyos. Éppen most írtam Hazim efendinek, hogy készüljön az útra. Útlevelemnek, csekély pénzemnek ügye is rendben van, azt hiszem a teskere¹⁷ váltása nem fog nehézségekbe ütközni. Minden erőmet latba vetem, hogy utam minél eredményesebb legyen; ha azután Isten segítségével szerencsésen hazakerülök, az lesz az első dolgom, hogy Nagyságos Uramnak beszámoljak. Személyesen nem mehettem fel Pestre, ezért a jegyeket csak levélben kértem. Bár még választ nem kaptam, mindazonáltal a legjobb reménységgel vagyok.

Mielőtt elutaznám, még egyet kérnék a Nagyságos Tanár Úrtól. Már tavaly is nagy hasznát vettem volna valami ajánló-levél-féle iratnak és most még inkább szükségem lenne rá. Ha egyéb helyen nem, stambuli hodsaismerőseimnél, esetleg a konzulátusokon. Arra kérném tehát Nagyságodat,

¹⁵Muszlim teológus hallgató.

¹⁶Magyar Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár, Kúnos Ignác levelezés – magyar nyelvű: EA 19815. 124–125.

¹⁷Feltehetőleg valamiféle engedélyről, vízumról, tartózkodási engedélyről lehet szó.

hogy szíveskednék nekem egy ilyen törökül írott ajánlólevelet adni a saját aláírásával és a Keleti Ker. Akadémia igazgatóságának pecsétjével.

Ha akkorra odaérek, Konstantinápolyban fel fogom keresni a Nagyságos Tanár urat és az iskola növendékeit. Ezt annál is inkább szeretném, mert szeretnék egy-két dologban Nagyságos Uramtól útbaigazítást kérni, amiknek levélben való tárgyalásával úgyis drága idejét rabolni nem akarom. Így is tudom, hogy eléggé terhére vagyok. Most még nem tehetek egyebet, mint pusztán szóval megköszönöm Nagyságod szívességét és igyekezem bebizonyítani, hogy nem vagyok egészen méltatlan a segítségre, de lehet még idő, mikor másképp is megpróbálhatom.

A kért ajánlólevelet még egyszer kérve és előre is köszönve vagyok

Karczag, 1908. június 3.

Tisztelő híve:

Németh Gyula

Főgymn. [olvashatatlan] o. t.”

IV.

Szambul, 1908. VIII. 6.¹⁸

„Nagyságos Tanár Úr!

Két hónap óta nem adtam életjelt magamról.

Pedig elindultam még jún. 15-én, vizsgám után alig másfél órával; az volt a szándékom, hogy nem írok Nagyságodnak, hanem valamikor, szeptemberben, egyszerre egy szép utazás gazdag eredményével lepem meg.

Szambulban már alig volt pár piaszterem, annyira kifosztottak a kitábszik,¹⁹ mikor váratlanul megkaptam a Nagyságos Uram két medsidijét.²⁰ Fogadja érte őszinte köszönetem.

Június 5. körül indultam el Szmirnából, gyalog, félig török, félig európai öltözetben, de igen vad alakkal.

Köszáltam a Szalaheddin hegységben, de jürüköt nem találtam. 5-6 nap múlva megérkeztem Ájdinba.

Előzőleg megjegyzem, hogy Szmirnában, a konakban,²¹ a Nagyságos Uram ajánlólevele alapján kértem egy török ajánlólevelet, a hatóság esetleges üldözései ellen. Készségesen adtak; sőt annyira megkedveltek, hogy jobbat is adtak, mint amilyet kértem. Ez ajánlólevél alapján ugyanis minden török hatóság gondoskodott kényelmes ellátásomról, leveleimet elküldték, sőt még egy kevés pénzt is kaptam.

¹⁸Magyar Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár, Kúnos Ignác levelezés – magyar nyelvű: EA 19815. 394–397.

¹⁹Könyvtárak.

²⁰Oszmán-török ezüstpénz, értéke 20 piaszter.

²¹Itt: kormányzóság.

Mikor már pár hétig járkáltam Ájdin körül, akkor tudtam meg, hogy a Babadagba kellett volna mennem igazi jürüköt látni.

De az Ájdintól egy heti járásra van; a meleg itt most óriási, megelégedtem hát azzal, hogy letelepedjem egy jürük faluban, melynek lakói még húsz évvel ezelőtt sátorok alatt éltek. Itt írtam, jegyezgettem, mikor mint a villám, csaptak be ide a politikai mozgalmak.²² Megvadultak ezek a békés emberek. A мүдүрт,²³ ki ellátásomról gondoskodott, mellettem ütötték le az utcán; pénzem, órám, jegyzeteim, melyek a legbiztosabb helyen, a hatóságnál, a мүдүрnél voltak, eltűntek.

Újra el akartam indulni, hogy összeírjam azokat a dolgokat (volt 6-8 mese, 150 népdal 100-150 oldal leíró néprajz), de a törökök mind menekülésre intettek. Ki tudja, mi lesz Anatóliában? Hatóság nincs, a falukban tovább mászkálni nem lehet.

Elindultam, nem hozva egyebet, mint a puszta életet, meg egy változatos, izgalmas utazás gazdag tapasztalatait.

Ha a mostani tudásommal volnék jún. 15-én, tudnám, mit tegyek.

Augusztus 15-én otthon leszek.

A Nagyságos Uram segítségét még egyszer, nagyon köszönöm (ami esetleg megmaradt a fejemben, később beszámolhatok vele), Isten látja lelkem, nem rajtam múlt, hogy érdemtelen lettem rá.

Maradok tisztelő híve:

Németh Gyula”

²²1908. július 23-án az ifjútörökök kerültek hatalomra, s a szultán kénytelen volt visszaállítani az 1876-os alkotmányt; számos helyen lemondásra kényszerítették és bántalmazták a régi rend hivatalnokait és híveit. Vö. Erik J. Zürcher, Turkey. *A Modern History*. London, 1993, 90–100.

²³Igazgató, hivatalnok.

SZEMLE KÖNYVEK

MOLNÁR ANTAL: A KATOLIKUS EGYHÁZ A HÓDOLT DUNÁNTÚLON
(METEM Könyvek, 44.) Budapest, 2003, 213 oldal

Molnár Antalnak számos könyve és cikke jelent meg külföldön és Magyarországon, amelyekben az oszmán fennhatóság alatti katolikus intézmények továbbélését vizsgálja a 16–17. században. A most ismertetésre kerülő kötetben a szerző négy korábban megjelent, a hódolt Dunántúl katolikusaival foglalkozó tanulmányát gyűjtötte egybe.

A magyarországi török hódoltság történetének vizsgálatában az elmúlt évtizedekben új lendületet vett az oszmán és magyar uralmi szervezet működésének, párhuzamos jelenlétének az elemzése. Oszmán oldalról ezt Hegyi Klára végezte el, a magyar világi intézményeket pedig Szakály Ferenc térképezte fel. A világi intézmények vizsgálata során kiderült, hogy az egyházi jelenlét sok esetben kiegészítette, sőt pótolta a világi közigazgatás kieső szervezeteit, és ezért az egyházi források nélkül a téma valójában feldolgozhatatlan. Ez szinte a középkori Magyar Királyság egészére igaz, mert még a nemesi adóztatás számára elérhetetlen Szerémségben és a Temesközben is aktív egyházi jelenléttel találkozunk.

Az egyházi forrásoknak köszönhetően született meg a kötet első és leghosszabb tanulmánya, amely a pécsi jezsuiták történetével foglalkozik. (Jezsuiták a hódolt Pécsen [1612–1685], 11–119. oldal) A cikk elején a kutatástörténetről és a forrásadottságokról szól a szerző, aki a jezsuita központi levéltár (*Archivum Romanum Societatis Jesu*) adatain túl az osztrák rendtartomány eddig szinte ismeretlen évkönyveinek (*Litterae Annuae Societatis Jesu Provinciae Austriae*) bejegyzéseit is hasznosította munkája során.

A későn induló missziószervezés miatt a 16. századi viszonyokról csupán szórványos adatok állnak rendelkezésünkre. Az bizonyosnak tűnik, hogy 1574–75 táján, az Erdélyből menekült unitáriusok hatására Pécs polgárságának nagy része csatlakozott az új felekezethez, és egy unitárius pécsi püspök jelenléte is igazolható. Ezzel párhuzamosan a katolikus hitélet is biztosan fennmaradt a városban. A hívek száma azonban csökkent, és etnikai viszonyaik is megváltoztak: a századfordulóra döntő többségük már délszláv volt. Ezt a katolikusokra nézve hátrányos helyzetet kellett volna pozitív irányba megváltoztatnia a 17. században meginduló jezsuita missziószervezésnek.

A tanulmányból megtudjuk, hogy a dél-dunántúli rekatolizáció előfeltétele a zágrábi jezsuiták sikeres tevékenysége volt. Az ő hatásukra tért meg a nagybirtokos Bánffy Kristóf, akinek alsólindvai uradalmából indultak a pécsi missziót megalapító szerzetesek. Az új állomás az osztrák provinciához tartozott, és ez később sok konfliktust okozott a közvetlenül Róma fennhatósága alá tartozó többi rendházzal. A hatásköri problémák mellett a jezsuitáknak

meg kellett küzdeniük az unitáriusokkal, a tridenti újításokkal elégedetlen licenciátusokkal, és a kibontakozó naptár-vita miatt végül saját magyar hívekkel is szembekerültek. Külön háború dúlt a jezsuiták és a ferencesek között, amely végül az utóbbiak győzelmét hozta. A döntően délszlávok lakta szlavóniai, szerémségi, temesközi területekről eltűntek a jezsuita rendházak, ám a Dunától északra levő, jobbára magyarok lakta településeken a pécsi jezsuita misszió tagjai végezték munkájukat. A szétválás egyben azt is jelentette, hogy a jezsuiták működése nyomán Pécs és Baranya a magyar egyházi intézményrendszer része maradt; e területek egyúttal a balkáni egyházszervezet behatolásának északi végpontját is jelentették. A pécsi jezsuita misszió sikere nagyban hozzájárult a katolikus hitélet továbbéléséhez Baranyában, és ezzel megkönnyítette a térség reorganizációját a felszabadulás utáni évtizedekben.

A kötet következő tanulmányának címe: Jezsuita missziók a veszprémi püspökség hódolt részein (121–139. oldal). Péccsel ellentétben a Balatontól északra a misszionáriusoknak nem sikerült komoly eredményeket elérniük. Ennek az lehetett az oka, hogy a veszprémi egyházmegye területén sokkal nagyobb pusztulást okozott az oszmán hódítás, mint Baranyában. Az egyházi infrastruktúra teljesen megsemmisült a 16. században, és a térségben megjelenő reformáció miatt nem is éledtek újjá a már eltűnt szerzetesközösségek. 17. század elejére alig maradt katolikus népesség az egyházmegye területén, ami nagyban megnehezítette a rekatolizációs folyamatok elindítását. Pedig Sennyey István veszprémi püspök megtett minden tőle telhetőt, amikor viszszaállította a veszprémi kapitánytól a bérbe adott püspöki javakat és újjászervezte a káptalant Veszprém városában 1629-ban. A folyamat részeként Sümege ferencesek, Veszprémben pedig jezsuiták telepedtek meg a 17. század közepén. Hiába szervezték azonban újjá a katolikus hierarchiát a térségben a tridentinum szellemében felkészített veszprémi püspökök, törekvéseiket nem koronázta siker. 1677-ben meg is szűnt a veszprémi állomás, aminek legfőbb oka a hívek csekély számában keresendő. Ezért a misszió lelkipásztori munkája az itteni reformátusok megtérítésére szorítkozott, e téren azonban kevés eredményt értek el. A tanulmány világosan bebizonyítja, hogy katolikus őslakosság nélkül, egy teljesen protestáns térben a rekatolizáció nem lehetett sikeres.

A kötet harmadik része egy újabb esettanulmánnyal gazdagítja ismereteinket (Misszió a Hódoltságban: A jezsuiták Andocson [1642–1684], 139–166. oldal). Somogy az egyik legrosszabb forrásadottságú vármegye a Dél-Dunántúlon. Ezért is fontos az andocsi misszió történetére vonatkozó forrásbázis. A Kaposvár és Siófok között félúton fekvő Andocs 1555-ben került török fennhatóság alá. A katolikusok azonban nem tűntek el teljesen, bár forrásaink *implicit*e hallgatnak róluk. 1620-ban említik őket először, s ekkor az derül ki, hogy valószínűleg privilegizált vlachok voltak, akiket a korábbi kutatás teljes egészében ortodoxoknak tartott. A bosnyák ferencesek azonban nem tudták hatékonyan ellátni őket, ezért a pécsi jezsuiták vállalták magukra lelki

gondozásukat. 1635-ben Vidóczi Fábían horvát világi pap vette át a somogyi területeket, akinek azonban ez túlságosan nagy feladatnak bizonyult, ezért néhány évvel később délre költözött. 1642-ben Horváth János pécsi előljáró költözött át Koppányba, de onnan hamarosan a helyőrség nélküli Andocsra települt át. Az itteni templomban egy csodatévő Mária szobrot találtak, amelyet a környékbeli reformátusok is tiszteltek, s ezért nem pusztították el. A jezsuiták az első évben 14 falut térítettek át, ám e siker annak tudható be, hogy a szóban forgó közösségek a lelkipásztorok hiányától kényszerítette, csak külsőségekben tértek át a református hitre.

A misszió évei alatt 14 magyar és 8 délszláv pap dolgozott itt, akik közül majd mindenki tudott magyarul. Alattuk lett az andocsi templom a somogyi katolikusok szakrális központja. Ebben az is szerepet játszott, hogy csodás gyógyulások sora következett be. 1678-ból már hoz adatot a szerző az andocsi búcsújárásra és a Mária-kultuszra: a legenda szerint a szobrot angyalok vitték Kalocsáról Andocsra a törökök elől. Az itteni páterek a veszprémi püspök helynökei voltak, hasonlóan a pécsi misszióhoz, akik a pécsi püspök érdekeit képviselték. A jezsuita misszióknak népességmegtartó ereje volt, és ez felértékelte őket a török közigazgatás szemében. Péccsel ellentétben itt nem volt joghatósági vita más szerzetesrendekkel vagy a világi papsággal, mert senki nem akart megtelepedni ezen a vidéken, ahol a jezsuiták a nehéz körülmények ellenére kitartottak.

A kötet utolsó tanulmánya az előzőektől eltérően nem a jezsuitákkal foglalkozik (Bosnyák ferencesek Pest-Budán, 167–181. oldal). Ez az – előző tanulmányokhoz képest – rövid kis cikk jól mutatja, hogy a hódolt Dunántúlon a bosnyák ferencesek szerepe kevésbé volt jelentős, mint a jezsuitáké. A budai keresztények életéről keveset tudunk, az oszmán közigazgatási és hadászati központba ritkán merészkedett misszionárius. A lakosság jelentős része református lett, míg a törökökkel együtt érkező raguzai kereskedők katolikusok voltak. 1565-től tudunk raguzai egyházi személyekről a városban. 1623-ban két jezsuita is érkezett az elhurcolt keresztény rabok kiváltására, és sikerült is nekik mintegy 300 foglyot kiszabadítaniuk. Azonban a bosnyákok egyre nagyobb számban áramlottak a városba, s idővel innen is kiszorították a raguzai kereskedőket, mint ahogy ez Szarajevóban és Belgrádban is történt. A bosnyák katolikusok 1633-ban szereztek önálló templomot. Első papjuk a zürös életű Fra Filip Kamengradanin volt, aki korábban a Dráva menti horvát reformátusok között térített. 1640-től missziós püspökök is felkeresték a várost, például Giacomo Boncarpi belgrádi püspök. 1543 óta ő volt az első katolikus püspök, aki misézett a városban. Utóda, Marin Ibrišimović 1649-ben járt Budán. Matej Benlich többször is megfordult errefelé hosszú működése során. A pesti ház soha nem lett kolostor, megmaradt rezidenciának, amelynek élén a házfőnök állt. Egyre több barát tartózkodott benne, ami a Pest környéki bosnyák falvak gyarapodását mutatja. Ők gondozták Esztergom és Fehérvár katolikusait is, de hozzájuk tartoztak Tököl, Besnyő és az azonosíthatatlan Varbica

is. A bosnyák ferencesek a Drávától északra nem alapítottak kolostort, ezért mindvégig periférián maradtak. 1686 után a Propaganda Kongregációtól függetlenül, a magyar egyházszervezet keretein belül éltek tovább.

A szerző kitűnő tanulmánykötete bizonyítja, hogy a dunántúli katolicizmus fenntartásában komoly szerepe volt az északra húzódó délszláv etnikumnak és az azt követő balkáni egyházi hierarchiának is. Mellettük nem szabad lebecsülni a keresztény kézen maradt Szlavónia és ezen belül Zágráb szellemi kisugárzását sem, mert innen a hódoltság idején mindvégig komoly támogatást kapott a katolikus népesség. A nyelvi, etnikai különbségek azonban mindvégig párhuzamos egyházi jelenlétet tettek szükségessé, s ezek nem olvadtak fel egymásban a török uralom végén sem. A szerző által használt nagy mennyiségű és releváns horvát szakirodalom mutatja, hogy a térség kutatása a sajátos történelmi okok miatt Horvátországgal és Szerbiával közös feladat.

Varga Szabolcs

DÁVID GÉZA: PASÁK ÉS BÉGEK URALMA ALATT. DEMOGRÁFIAI ÉS KÖZIGAZGATÁS-TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Akadémiai Kiadó – Magyar-Török Baráti Társaság, Budapest, 2005, 379 oldal

Kevés olyan szakága van a magyar történettudománynak, amelyet hosszú évtizedeken át egyformán magas, nemzetközi mércével is kiemelkedő színvonalon művelnek a tudósai. Az oszmanisztika ezen kevés diszciplínák közé tartozik: Fekete Lajos fellépése óta a magyar jelenlét az oszmán múlt egyetemes kutatásában megszakítás nélkülinek mondható. Az elmúlt évek pedig még eme sikertörténet lapjaira is fényes betűkkel kerülnek be: nemcsak a hagyományos kutatási irányoknak az elődökhöz méltó folytatása, hanem jelentős tematikai megújulás is jellemzi a legújabb eredményeket. Az oszmán intézménytörténeti és hadtörténeti feldolgozások és adattárak, a műhimme-defterek közzététele vagy hazai kutatási előzmények nélküli oszmán művelődéstörténeti vizsgálatok eredményeként szinte évről évre minőségileg is új hódoltsággal gazdagodik a magyar történetírás.

Ebbe a sorozatba illeszthető Dávid Géza 2005-ben napvilágot látott tanulmánykötete, amely a magyar és nemzetközi oszmanisztika egyik jelentős kutatójának, az ELTE Török Tanszéke vezetőjének legfontosabb dolgozatait gyűjti egybe. A kötet tanulmányai két nagyobb tematikai egység köré szerveződnek: a történeti demográfia és a magyarországi hódoltság igazgatástörténete, reprezentatív válogatást nyújtva Dávid Géza harminc éves levéltári kutatásainak eredményeiből. Az oszmán forrásanyag (mint arra a szerző maga is többször utal a kötetben) bizonyos típusú vizsgálatokra sokkal alkalmasabb, mint az egykorú nyugati keresztény dokumentáció, bizonyos problémákra azonban alig vagy egyáltalán nem kapunk választ az egykorú török dokumentumból; olyan kérdésekre, amelyeket a 16–17. század európai kutatója a sa-

ját forrásanyagával kapcsolatban minden további nélkül feltehet. Ezzel a tematikai meghatározottsággal, illetve a szerző történetírói alkatával is magyarázhatjuk, hogy a tanulmányok elsősorban a kvantitatív megközelítési módot részesítik előnyben. Ugyanezt mondhatjuk a kötet 16. század-központúságáról is: az oszmán történelem kutatói előtt közismert tény a birodalmi bürokrácia átalakulása a 16. század végén, amelynek eredményeként a következő századra eltűnnek a kvantitatív elemzésre alkalmas összeírások és jegyzőkönyvek, így a magyarországi hódoltság második évszázada – oszmán oldalról legalábbis – ma is (és vélhetően még sokáig, ha bizonyos mértékben nem örökre) fehér folt marad.

A dolgozatok másik általános jellegzetessége, hogy szinte valamennyi esetben többet kap az olvasó annál, mint amit a tanulmány címe alapján remélne, mégpedig alapvetően két szempontból. Dávid Géza nagyon jó pedagógiai érzéktől vezetve folyamatosan tekintettel van a nem oszmanista történészekre, sőt a nem szaktörténész érdeklődőkre: számukra a kötet egyfajta bevezetést jelent egy olyan dokumentációba és historiográfiai tradícióba, amely a nem turkológus olvasónak gyakorlatilag hozzáférhetetlen. Ez a szempont nézetem szerint a kötet egyik sarokköve: az íráskor olvasása során még a szeriális elemzésekre kevésbé fogékony olvasó is lassan levetkőzi azokat a közhelyes, a forrásokból kibontakozó hódoltság-képtől idegen sztereotípiákat, amelyekről a népszerűsítő feldolgozások vagy a helytörténeti munkák még mindig hemzsegnek. A szerző a tanulmányaiban példamutató rendszerességgel vezeti be az olvasót az oszmán források világába, a demográfiai és az archontológiai kutatások műhelytitkaiba, számos módszertani kérdést tisztáz, filológiai alaposságú elemzésekkel illusztrálja azokat a kutatási lehetőségeket és utakat, amelyeket a nyomába lépő kutatóknak is meg kell ismerniük és végig kell járniuk.

A demográfiai rész és egyben a kötet nyitó tanulmánya az elmúlt évtized egyik legfontosabb koraújkor-történeti írása, a 16. századi magyarországi népesség olyan szintű tablója, amelyet vélhetően a későbbi kutatások sem fognak jelentős mértékben módosítani, de talán még finomítani is alig (Magyarország népessége a 16–17. században, 13–52. oldal). Dávid Géza az oszmán és a magyar források, illetve a korábbi történetírói nézetek rövid áttekintése után a tahrír-defterek és az 1598. évi házösszeírás alapos elemzésével meghatározza az ország népességszámát a 16. század utolsó harmadában. Ezt követően szintén demográfiai kritériumok alapján, a magyar történetírásban elsőként osztályozza a hódoltsági városokat, meghatározza a falvak átlagos népességszámát, alapvető megállapításokat tesz a pusztásodással és a hódoltsági migrációval kapcsolatban, mindkét esetben mélyen gyökerező tévhiteket osztva el. A tanulmány végén bemutatja az átlagos családnagyságnak a defterek alapján történő számítási lehetőségeit és buktatóit, végül fontos megfigyeléseket tesz a nemzetiségi megoszlással és a 17. századi demográfiai viszonyok alakulásával kapcsolatban.

A kötet második tanulmánya a fentebb tárgyalt kérdéskörök egyikét, a migrációs folyamatokat tárgyalja egy rendkívüli forrás, a budai szandzsák 1559. évi összeírása alapján. (A népesség vándormozgalma a budai szandzsákban, 1546–1559, 53–78. oldal). Ez a tahrír-defter azért emelkedik ki a hasonló korabeli dokumentumok közül, mert a fennmaradt fogalmazványban feljegyezték az 1546. évi összeíráshoz képest bekövetkezett változásokat, vagyis kivételes módon nem statikus állapotfelméréssel van dolgunk, hanem a népességmozgás követésére is lehetőségünk nyílik. A dolgozat a két defter között regisztrálható változások rendkívül alapos, táblázatokban és térképekkel bemutatott elemzése, amely mindenekelőtt három szempontból változtatja meg a török hódítás utáni népmozgalmakról alkotott képünket. Egyrészt az adatokból teljesen egyértelmű, hogy ezekben az évtizedekben nem számolhatunk jelentős népmozgással, vagyis a budai szandzsák népe nagyrészt helyben maradt. Ugyancsak nem jellemző a városokba való beáramlás, sem pedig a királyi Magyarország felé történő kivándorlás.

A demográfiai rész következő tanulmányai nem tematikus vizsgálatok, hanem helyi mélyfúrások, amelyek a magyarországi hódoltság többarcúságára hívják fel az olvasó figyelmét. Két rövidebb dolgozat mutatja be a török terület két fontos központját, Budát és Esztergomot („...Sem az várost nem vetik zsákmánra, sem senkit nem bántanak...”. Török világ Budán, 79–87. oldal; Esztergom szerepe és sorsa a török korban, 89–95. oldal). A Budával foglalkozó dolgozat Fekete Lajos tanulmányainak és magisztrális monográfiájának tanulságait teszi közkinccsé. A hódolt Esztergomot bemutató írás érdeme, hogy egy, a török és a magyar forrásanyagban is ritkán szereplő, ugyanakkor fontos oszmán katonai és közigazgatási központ történetével kapcsolatban nyújt számos új, a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen információt.

A hódoltsággal foglalkozó történészek az elmúlt évtizedekben számos alkalommal készítették el egy-egy magyarországi város vagy falu helytörténeti monográfiája számára a török kori fejezetet. Ennek a műfajnak a mestere Szakály Ferenc volt, akinek tucatnyi városunk 1526–1686 közötti történetét köszönhetjük, és aki részben helytörténeti kutatásai során jutott el a hódoltsági magyar igazgatás és jogszolgáltatás történetének teljeskörű bemutatásához. Amennyiben a helytörténeti monográfiák 16–17. századi fejezeteit oszmanisták írják, akkor példátlan alaposságú demográfiai és gazdaságtörténeti feldolgozással gazdagodik a kötet. Erre nyújtanak példát Dávid Géza Békéscsaba és Elek török kori történetét bemutató tanulmányai (Békéscsaba története a török korban, 97–183. oldal, Elek az oszmán hódoltság korában, 185–202. oldal). Mindkét dolgozat elsősorban a 16. századi oszmán adóösszeírások alapján mutatja be a vizsgált települések történetét. Az első írás a békési megyeszékhely területén a 16. században létező mind a kilenc települést tárgyalja. A dolgozat elején a szerző bemutatja a felhasznált források legfontosabb jellemzőit, majd ismerteti a települések gazdasági és demográfiai változásait a

16. század második felében, végül pedig táblázatos formában közli az oszmán és magyar összeírások névsoros adatait.

A demográfiai egység záró tanulmánya a magyar történetírásban alig tanulmányozott terület, az oszmán uralom alól utolsóként felszabadult temesvári vilájet 18. század történetével kapcsolatos problémákat tárgyal (Adalékok a temesvári ejálet 18. századi történetéhez, 203–214. oldal). A magyar intézményrendszerből már a 16. században kiszakadt és oda a 18. században is csak részben visszatért régió múltja ugyanakkor mégiscsak szerves része a Kárpát-medence történetének, ezért a magyar történetírásnak (így az oszmanisztikának is) fontos feladata a terület múltjának kutatása. Dávid Géza elsősorban a Karácson Imre hagyatékából kiadott okmánytár, illetve a Szófiában őrzött igen gazdag, a hazai oszmanisták által azonban csak kismértékben kiaknázott török forrásanyag alapján mutatja be az oszmán intézményrendszer változásait a vilájet területén a Temesvár visszafoglalását megelőző két évtizedben.

A kötet második, közigazgatás-történeti részét három nagyobb csoportra oszthatjuk. Az első két dolgozat az oszmánok által Magyarországon bevezetett tímár-rendszer alaposabb ismeretéhez nyújt nagyon fontos adatokat és szempontokat (A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században, 217–231. oldal, A budai szandzsák első tímár-birtokosai, 233–235. oldal). A budai pasák javadalmazásának módja és mértéke jelentős mértékben függött az oszmán hódítás előrehaladásától, illetve a pasa-jelölt személyétől. A birtokkiutalások alapos elemzése során a szerző bemutatja a budai beglerbégek hász-birtokainak északra húzódását, ami a területi konszolidáció eredményének tudható be. A tanulmányból megismerhetjük a javadalom-kiutalások rendszerét, illetve annak változásait, amelyek világos magyarázatul szolgálnak a javadalmak összegének kezdeti ingadozására. A tanulmány nagyon fontos része a budai vilájet városainak osztályozása a tímár-rendszer kritériumai szerint: a szerző 88 hász-kiutalási lista és 33 tímár-defter adatainak feldolgozásával térképen is bemutatja a magyarországi hódoltság városainak státusát (szultáni hász, beglerbégi vagy szandzsákbégi hász, változó tulajdonú hász), majd pedig elemzi is a listák tanulságait, elsősorban a kincstár pénzügyi politikájának és stratégiájának szempontjából. A második tanulmány a budai szandzsák első három tímár-kiutalása alapján mutatja be a főváros elfoglalása utáni képlékeny és bizonytalan helyzetet, amikor a jelentős közigazgatási központ még hátország nélkül volt kénytelen saját igazgatását és védelmét megszervezni.

A kötet következő tanulmányai egy korábban igencsak elhanyagolt kérdéskör, a magyarországi oszmán igazgatás archontológiájának kutatásába és ennek várható eredményeibe engednek bepillantást (A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban, 237–250. oldal; A veszprémi szandzsák, 251–258. oldal; A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei. /Aradi-gyulai szandzsákbégek/, 259–275. oldal; Szigetvár 16. századi bégjei, 277–

300. oldal; Mohács-Pécs 16. századi bégjei, 301–320. oldal). A dolgozatok a teljesen evidens helytörténeti és igazgatás-történeti jelentőségükön túl ismét fontos módszertani és elvi tanulságokat is hordoznak. A szerző szinte valamennyi vizsgált esetben szembesítette az elsődleges oszmán levéltári forrásanyag alapján kibontakozó, igen részletes és alapos képet a magyar és nyugati kútfőkből kibogarászható, sokkal töredékesebb és sokszor szinte a komikumig dilettáns módon értelmezett adatmorzsákkal. Ezek a részletek ismét csak súlyos figyelmeztetések a hazai történetírás számára: az oszmán intézményrendszer megismeréséhez – bármilyen hasznosak is a magyar elbeszélő források, a követjelentések vagy a levelezésanyag – soha sem nélkülözhetjük a török levéltárak dokumentációját. A dolgozatok másik nagyon fontos eredménye az oszmán tartományi igazgatás folyamatos átszervezésének, határ- és székhelyváltozásainak bemutatása, amelyek különösen a kötetben nagy hangsúllyal szereplő dél-dunántúli régióban voltak gyakoriak.

A kötet záró tanulmányai, az archontológia fordított megközelítésével, egy-egy különösen jól adatolható tartományi vezető életútját mutatják be. Erre különösen akkor nyílik lehetőség, ha egy személy a karrierje során nagyjából egy régióban szerzett pozíciókat. Ez a fajta kutatómunka csakis a legkülönbözőbb oszmán és nyugati forrásanyag, a hivatali dokumentáció és az elbeszélő források együttes felhasználásával vezethet eredményre. A Kászim pasa és Dervis bég pályáját ismertető tanulmányok a nemzetközi oszmanisztikai szakirodalomban is ritka „középvezető-biográfia” műfajának példamutatóan alapos példái (Kászim vojvoda, bég és pasa, 321–346. oldal; Az első szegedi bég, Dervis életpályája, 347–360. oldal). A szerző a tanulmányokban nemcsak a szóban forgó oszmán vezetők életrajzi adatait gyűjtötte csokorba, hanem bemutatja a klientúrájukat, kegyes alapítványait, tágabb értelemben a tartományi elit érvényesülési és túlélési stratégiáit is. A két következő, rövidebb lélegzetű dolgozat két budai pasával foglalkozik (Szokollu Musztafa budai pasa /?–1578/, 361–365. oldal; Az utolsó előtti budai beglerbég, 375–377. oldal). Az első írás a talán legjelentősebb budai beglerbég életrajzát vázolja fel, eredeti szándéka szerint a nagyközönségnek, de számos fontos, a szakemberek számára is hasznosítható adattal. A másik tanulmány a mühimme-defterek alapján egészíti ki a Gévay Antal és Fekete Lajos által összeállított pasanévsort egy újabb tisztségviselővel, Ahmed pasával. Ugyancsak a mühimmek politika-történeti elemzésére nyújt példát a Balassi János török kapcsolatait tárgyaló írás (Balassi János török kapcsolatai, 367–374. oldal). A szultáni parancsokból legalábbis erősen gyanítható, hogy a magyar főúr – a hazai szakirodalomban elfogadott állásponttól némileg eltérően – időnként komolyan tájékozódott az oszmánok irányába is.

Dávid Géza tanulmányai mind tematikus egységük, mind pedig módszertani következetességük és filológiai igényességük miatt szinte önmaguktól szerveződnek kötetké. Ha viszont az eredeti megjelenési helyeket végigfutjuk, bizony még a szakmabeli olvasókat is komoly feladat elé állította volna a leg-

különbözőbb helytörténeti tanulmánykötetek, múzeumi évkönyvek, vagy éppen a sajnos igencsak rosszul terjesztett Keletkutatás hasábjain napvilágot látott dolgozatok összegyűjtése. Ezért is nagy öröm ezeket az írásokat együtt látni, mégpedig egy, a tartalomhoz is méltó, szépen kivitelezett kötetben. Köszönet érte a szerzőnek, az Akadémiai Kiadónak és a Magyar-Török Baráti Társaságnak. A kötetet a magyar tudomány ünnepe keretében az MTA és az Akadémiai Kiadó nívódíjjal tüntette ki.

Molnár Antal

GOLDZIHHER MEMORIAL CONFERENCE. JUNE 21–22, 2000. BUDAPEST (Keleti Tanulmányok, 12. Sorozatszerkesztő Apor Éva). Ed. by Éva Apor – István Ormos. Oriental Collection, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2005, 301 oldal.

Goldziher Ignác 1850-ben született. Születésének 150. évfordulója alkalmából az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteménye Apor Éva és Ormos István szervezésében nemzetközi konferenciát rendezett. Ennek a konferenciának a termését adja közre a jelen kötet, amely Hazai György nyitó szavai után 14 szerző tollából 15 tanulmányt tartalmaz.

Goldziher Ignác nemzetközi jelentőségét és szerepét a nyugati iszlámtudományok kialakulásában fölösleges lenne e recenzió alkalmából taglalni, azonban egy mondat mégis engedtessek meg. Az európai arabisztika mint komolyan vehető tudomány kezdeteit nagyjából a 19. század közepére tehetjük. Az elmúlt 150 év arabisztikai és iszlamlógiai terméséből ma is sok könyvre és tudományos cikkre történik hivatkozás, s nem csupán tudománytörténeti szempontból. Néhány könyvet évtizedek után is kiadnak újra, vagy lefordítanak más nyelvre (elsősorban angolra az eredeti németből), arra azonban Goldziheren kívül valószínűleg nincsen példa, hogy egész életművét újra kiadják, az eredeti németből, sőt sokszor magyarból, angolra és más nyelvekre fordítsák, s mindezt nem kegyeletből, hanem praktikus okokból. Goldziher velünk él ma is, időnként vitatkoznak vele a mai kutatók, időnként elismeréssel adóznak neki, de művei nem csupán tudománytörténetet jelentenek. Pár hónappal ezelőtt jelent meg a Harrassowitz kiadónál Wiesbadenben angolul az az egyetlen jelentősebb műve, amely eddig nem lett lefordítva, a Korán magyarázat irányzatairól (*Schools of Koranic Commentators*. Ford. Wolfgang H. Behn. Eredeti címe: *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*. Leiden, 1920).

Az ábécérendben közölt tanulmányok hét különböző tudományterületet fognak át. A következő felsorolás alapján meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy jobban áttekinthető és hasznosabb kötetet kaptunk volna, ha tematikai elrendezés szerint közölték volna a szerkesztők a tanulmányokat, bár az is igaz, hogy ettől, ki tudja miért, általában világszerte ódzkodnak a szerkesztők.

I. Négy tanulmány a (középkori, ill. a 19. századi) iszlámmal foglalkozik.

1) Gotthard Strohmaier „*Ulūm al-awā'il and Orthodoxy: A Famous Monograph of Goldziher Revisited*” című cikke Goldziher 1916-ban, Berlinben megjelentetett tanulmányával foglalkozik, melynek címe *Stellung der alten islamischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften*. A szerző megállapítja, hogy a tanulmány jelentősége abban állt, hogy (mint annyi más területen) Goldziher itt is elsőként foglalkozott azzal a kérdéssel, hogyan fogadta a muszlim társadalom a görög eredetű, arab nyelvre fordított műveket (‘graeco-arabica’), jóllehet Goldziher érdeklődése nem általános jellegű volt, hanem csak az elutasító, ellenséges hozzáállás érdekelte.

2) Fodor Sándor „Goldziher and Magic in Islam” című tanulmánya összefoglalja és értékeli mindazt, amit Goldziher munkássága során az iszlám mágia témakörében írt, és arra az álláspontra jut, hogy olyan megbízható tudományos módszert alkalmazott mágiakutatásai során, amely biztosítja, hogy eredményei ma is hasznosak és időtállóak. Ez az észrevétel nagyon fontos, és valószínűleg választ ad arra a kérdésre is, hogy sok kortársával, illetve 1950 előtt élt kutatóval szemben miért olyan népszerűek ma is Goldziher írásai.

3) P. Oktor Skjaervø Goldziher bámulatosan sokoldalú munkásságának egy másik aspektusával foglalkozik „Goldziher and the Iranian Elements in Islam” című cikkében.

4) Josef van Ess „Goldziher as a Contemporary of Islamic Reform” című tanulmánya összeveti Goldziher Mohamed próféta hagyományairól (*ḥadīth*) 1890-ben megjelent híres tanulmányát azzal a képpel, amelyet ugyanő fest egyazon évben az iszlámhoz fűződő viszonyáról. A szerző szerint míg az előbbi nyílt haragot vált(ott) ki ellene az iszlám világban, addig az utóbbiból az derül ki, hogy Goldziher magát az iszlám világ szerelmesének tartotta. Ennek az ellentmondásnak a magyarázatát keresi az érdekes cikkben, bár feltevései nem mindig állják meg a helyüket. Hogy csak kettőt említsek: azt írja, hogy Goldzihernek csak gyűlölettel emlegetik a muszlim tudósok a hagyományokra vonatkozó kritikája miatt. Ebben van igazság, mert sokszor azt is felróják neki, amit az egyébként nagy becsben álló 9. századi muszlim tudós, Ibn Qutayba is megírt már (hogy ti. a Korán-olvasatok sokszor egyszerűen nyelvi botlásokat és feledékenységet tükröznek). Ugyanakkor azonban az elmúlt évtizedekben megjelent két orientalistákkal foglalkozó egyiptomi enciklopédia mindegyike csak pozitív állításokat tartalmaz Goldziherre vonatkozóan, és *Előadások az iszlámról* című művének arab fordítását gyakran láttam elfogadóan idézni arab szerzőktől. Van Essnek az az állítása sem állja meg a helyét, hogy a mai világban egyedül a líbiai elnök, Mu^cammar al-Qaddāfi tartaná úgy, hogy helyesebb lenne, ha az iszlám nem foglalkozna a hagyományokkal, hanem csak a Koránnal és annak korszerű értelmezésével. Ennek az irányzatnak bizony nagyon nagy tábor van, elsősorban az európai muszlimok körében.

II. Két cikk a „politikai iszlámmal” foglalkozik, s témája a középkori iszlámban jelentkezett arabellenes, ún. nemzetiségi mozgalom (*šū‘ūbiyya*), amelyről Goldziher írta az első jelentősebb, ma is fontos tanulmányt:

1) Szombathy Zoltán „Some Notes on the Impact of the *Shu‘ūbiyya* on Arabic Genealogy”. A szerző úgy találja, hogy fölösleges és haszontalan lenne megpróbálni tovább elemezni ennek a mozgalomnak azokat az aspektusait, amelyeket Goldziher annak idején oly világosan leírt. Érdemesnek tartja azonban néhány további megjegyzést tenni a *šū‘ūbī* kifejezésnek az abbászida kor értelmiségieire alkalmazott melléközőngéihez. A szerző számomra talán legfontosabb megfigyelése az, hogy mennyire nehéz megállapítani, hogy egy gondolat vagy adat honnan származik a középkori muszlim irodalomban a gátlástalan (s hozzátenném: kötelező) átvételek miatt. Ez egyben összefügg egy másik problémával is: az átvételek miatt legtöbbször nehéz megállapítani, hogy egy nézettel a szerző egyetért-e, vagy csak idézi.

2) Göran Larsson „Ignaz Goldziher on the *Shu‘ūbiyya* Movement” című cikke Goldziher 1889/90-es tanulmányának az utóéletét elemzi és arra a véleményre jut, hogy a szerző hibája az volt, hogy túlzottan leegyszerűsítette a középkori nézeteket.

III. Goldziher arab nyelvészeti munkásságát helyezte középpontba Simon Hopkins „The Language Studies of Ignaz Goldziher” című tanulmánya, a kötet leghosszabb s egyben talán legértékesebb darabja, amely Ormos István függelékével jelent meg, benne Nöldeke és Goldziher levelezésének néhány releváns darabjával. Hopkins egy rövid bevezető (1.) után a következő hat kérdéssel foglalkozik: 2. Goldziher fiatalkori filológiai érdeklődése 1778-ig; 3. Goldziher nyelvi érdeklődésének jellege; 4. Goldziher pályafutásának három korszaka; 5. Goldziher pályafutásának későbbi szakasza (1878–1921), amikor a következő főbb kérdéskörökkel foglalkozott a nyelvészetben belül: nyelvi formulák, kifejezések és idiómák; etimológia; középkori zsidó-arab; modern arab; 6. Goldziher arab filológiai tanulmányai; 7. „A nyelvtudomány története az araboknál” című fiatalkori tanulmánya. Véggkövetkeztetésként (8.) kiemeli a szerző, hogy bár Goldziheret elsősorban mint a modern iszlámtudomány megalapítóját tiszteljük, a nyelvi-filológiai stúdiumok terén is úttörő és igazán széles körű tevékenységet folytatott. Ehhez csak annyit fűznék hozzá, hogy a két tevékenységi kör Goldziher számára egy és ugyanaz volt, hiszen az iszlám terén végzett kutatásaiban ugyanazok a korát messze meghaladó filológiai módszerek vezették sikerre, mint a szorosabban vett nyelvtudományi kérdésekben. Ezt a *hiğā’* (átok, később gúny) költészetről írt korszakalkotó tanulmányában lehet leginkább tetten érni, ahol szemantikai, környezeten alapuló diakron vizsgálat segítségével tárta fel a *hiğā’* és öt rokon fogalom fejlődéstörténetét a látszólag homogén, szinkron anyagból. Ez pedig csak az elmúlt évtizedek módszere a nyelvtudományban.

IV. Három cikk a kiterjedt levelezés néhány darabját dolgozza fel:

1) Dévényi Kinga „Information Exchange Before the Internet: On *law aqsama ‘alā llāh la-abarrahu* in Goldziher’s Correspondance”. A cikk azt elem-

zi, hogyan keresett választ Goldziher egy őt foglalkoztató kérdésre egy neves kortárs egyiptomi vallástudósnál, al-Biblāwīnál. A kérdés a cikk címében szereplő, egy a Prófétára visszavezetett hagyományban szereplő, esküformulával kapcsolatos: „[Isten szolgálói között vannak olyanok, akik] ha kérnének valamit Istentől, megesküdve rá, akkor Isten teljesítené azt”. Először van Berchem svájci arabista Goldziherhez intézett levelében kérdezett rá erre a *ḥadīṭ*-ra, majd Goldziher megkapván az egyiptomi tudós válaszát, maga is kutatásokat végzett, és egy későbbi cikkében említést is tesz a kérdéses esküformuláról, jöllehet al-Biblāwī nevét és magyarázatát nem közli. Az egész levelezés és még néhány egyéb, arab tudósokkal váltott levél azonban frappáns ellenbizonyítékként szolgál van Essnek a kötetben közölt cikkével szemben, aki egyoldalúan csak a Goldziherrel elítélő arab visszhanggal foglalkozik. Jelen cikk szerzője persze nem van Ess-szel vitatkozik, de azt a tanulságot levonja, hogy milyen élénk és alkotó jellegű volt a kapcsolat a keleti és a nyugati tudósok között.

2) Ormos István „The Correspondance of Ignaz Goldziher and Max Herz” című cikke a szerző Herz pasával foglalkozó gazdag munkásságának részét képezi. Ennek következtében azt is gondolhatnánk, hogy elsősorban nem Goldziherrel, hanem Herz Miksával kapcsolatban van jelentősége a cikknek, de ez csak részben igaz. Nagyon is élénk képet kaphatunk a levelezésből Goldziher sokoldalú érdeklődésére vonatkozóan is, és ugyanarra a következtetésre juthatunk, mint az előző, Goldziher-levelezéssel foglalkozó cikk szerzője: Goldziher számára a levelezés egy arabisztikai klubot (ma internet-helynek neveznénk) pótolta, ahol kérdéseket lehet feltenni hozzáértőknek vagy a megfelelő helyszínen lévőeknek, illetve válaszolni lehet a neki feltett kérdésekre.

3) Hidvégi Máté „Immánuel Löw’s Reflections on ‘The Essence and Evolution of Judaism’ in His Letters to Ignaz Goldziher in 1888” című cikke is jól mutatja, milyen rejtett kincseket tartalmaz még a Goldzihernek írt levelek gyűjteménye.

V. Egy tanulmány Goldziher hebraisztikai munkásságát érinti: Tova Beeri „The Intriguing Fate of a Geniza Document: Goldziher’s Contribution to the Study of Hebrew Poetry in Babylonia”.

VI. Két cikk témája a sémi-hámi (afroázsiai) nyelvcsalád.

1) Hermann Jungraithmayr „Hamitosemitic Features of Chadic” című cikke az egyetlen a kötetben, amelyik semmilyen módon nem kapcsolódik sem Goldziher személyéhez, sem munkásságához. Ez természetesen nem von le semmit az értékéből, és annak a (saját bevallása szerint is sokak által vitatott) meglehetősen hatástalan módszernek a hatásából, amellyel a csádi nyelvcsalád és egyes sémi nyelvek között von párhuzamot.

2) Ezzel szemben Takács Gábor „‘Sun’ and ‘Moon’ in Semitic and Egyptian in Afro-Asiatic Context” című cikke erős szállal kapcsolódik Goldziher munkásságához, nevezetesen a fiatal Goldziher terjedelmes, csak magyarul közölt tanulmányához „A nap és a hold nevei a sémi nyelvekben” (1876). Takács Gábor

az előfordulási helyek pontos megjelölésével részletes listát közöl e két égitest sémi és óegyiptomi neveiről.

VII. Végül két tanulmány magával Goldziher személyével foglalkozik.

1) Ludmila Hanisch meglehetősen érdektelen és vitatható tanulmánya Goldziher német fogadtatásának kérdését érinti („Some Observations Concerning the Reception of Goldziher’s Works in Germany”). Nem lehet eldönteni, hogy mi a célja a szerzőnek: a német arabisták szociográfiai jellemzése vagy Goldziher jelentéktelenségének a bizonyítása. Az mindenesetre örömmel töltött el, hogy ez a világhírű kutató „megveregette” egykor élt honfitársunk vállát, és elismeréssel nyilatkozott arab nyelvtudásáról. Ez is valami. Az mindenesetre rögtön a cikk elején nevetségessé teszi a vállalkozást, hogy kinyilvánítja: elsősorban az egykori (40–45 éven keresztül létezett) Nyugat-Németország területére vonatkoznak kutatásai, majd elemzi a német arabisták állítólagos reakcióit Goldziher munkásságára egy évszázadon keresztül.

2) Ormos István tanulmánya ezzel szemben nagyon is érdekes („Goldziher’s Mother Tongue: A Contribution to the Study of the Language Situation in Hungary in the Nineteenth Century”), és azt a kérdést feszegeti, hogy melyik lehetett Goldziher anyanyelve, illetve egyáltalán eldönthető-e ez a kérdés. A figyelemre méltó tanulmány annyiban elüt a többi cikktől, hogy nem arabisztikai vagy iszlamológiai jellegű, viszont nagyon érdekes olvasmány, és a szerző alaposágát dicséri, hogy tulajdonképpen a címben foglalt kérdésfelvetés ellenére nem csupán Goldziher anyanyelvének a kérdésével foglalkozik, hanem az egész 19. századi magyarországi, sőt közép-európai városi nyelvi helyzet sajátosságaira világít rá, s így fontos nyelvészológiai értekezésnek tekinthető. A szerző végkövetkeztetése egyébként nem az, hogy német vagy magyar volt Goldziher anyanyelve, hanem az, hogy abban a korban és miliőben, amelyben ő élt, szokás volt a nyelvi regiszterek váltogatása, vagyis ebből következőleg mindkét nyelv az anyanyelve volt, vagy egyik sem igazán. Ez a kérdés egyébként ott található igazán az arabisztikával, amikor feltesszük a kérdést: milyen volt Goldziher magyarsága vagy németisége, amikor tanulmányait írta. A kérdés első felére saját tapasztalataim alapján az a válaszom, hogy magyarsága ugyan nehézkes és néha nehezen érthető szavakat is használ (amelyek esetleg akkortájt sem voltak általános használatban), de a jól követhető gondolatmenet átlendíti az olvasót ezeken a nehézségeken.

Németiségével kapcsolatban két véleményt idézek. Az egyik a korábban már említett, nemrég megjelent *Schools of Koranic Commentators* című mű (nem német ajkú) fordítójának a véleménye, aki szerint Goldziher stílusa és német nyelve rossz. Most eltekintve attól, hogy az említett nagyszerű Goldziher mű angol fordítása csapnivaló és elvileg teljesen elhibázott – fordítás ürügyén egyszerűsítette a szöveget, és kihagyta a szerinte érthetetlen részeket Goldziher Koránértelmezései helyett a túlzottan is szabadon fordító Arberry fordítást használja – véleményem szerint a fordító szakmailag egyszerűen nem értette meg Goldziher (tartalmilag) valóban nagyon bonyolult és egyetlen mondatba, bekezdésbe min-

dent belefoglalni akaró stílusát, és ezt értelmezte rossz németiségnek. Erre maga a fordító is tesz megjegyzést: „Hihetetlen, hogy milyen sok mindent sikerül Goldzihernek belezsúfolnia hosszúra nyúlt mondataiba, s milyen messzire keveredik el fő témájától, beleértve a szerző klasszikus tudásának fölösleges példáit is. Túl gyakran vannak mellékmondatok fűzve mellékmondatokhoz. A mű a túlírtság (pleonizmus) mintapéldája. A közérthetőség (értsd: azért, hogy a fordító is megértse) kedvéért a legtöbb ilyen mondatot feldaraboltam, néhány jelentéktelen, pusztán leíró passzust meghagytam szó szerint az eredeti stílusban, hogy érzékeltessem az olvasóval, milyen is volt az eredetinek a sajátos magyar-németisége.” Most eltekintve attól, hogy a szó szerinti fordítás egyáltalán nem fordítás, hanem félrefordítás, ezt az egyébként német arabista körökben igen elterjedt téves véleményt egy nálam sokkal hivatottabb ember is megcáfolta, s épp a jelen kötetnek egy nagyon furcsa, rövid mondatában. A német anyanyelvű Gotthard Strohmaier „*Ulūm al-awā'il and Orthodoxy: A Famous Monograph of Goldziher Revisited*” című cikkének második mondata a következőképpen hangzik: „It bears the title *Stellung der alten islamischen Orthodoxy zu den antiken Wissenschaften* and is written in an almost flawless German.” – vagyis: majdnem hibátlan németiséggel íródott. Ez a tanulmány 1916-os, vagyis négy évvel előzi csak meg a fent említett *Richtungent*, s ez alatt az idő alatt aligha romolhatott annyira Goldziher németisége, hogy indokolja Behn következő mondatát: „There is also incorrect grammar to the point of nonsense, defying translation. After consultation with the German Arabist Dr. Ludmila Hanisch, Berlin, such clauses have been omitted by the translator.” [A szöveg időnként nyelvtanilag is az érthetlenségig helytelen, és lefordíthatatlan. A német arabistával, Hanisch-sal való konzultáció után az ilyen mondatokat kihagytam.] Valószínű tehát, hogy az ilyen és ehhez hasonló kijelentésekre reagált Strohmaier fenti, meglepő mellékmondatával.

A kötetet értékes képanyag egészíti ki Goldziher Ignácról, amelyet Ormos István válogatott össze gondos munkával és látott el rövid bevezetővel: „Photographs from the Family Album of the Goldzihers”.

Mindent összevetve nagyon értékes kötettel lett gazdagabb a nemzetközi arabisztika és iszlámtudomány, amely növeli az egész magyar orientalisztika hírnevét, és amelynek megjelentetéséért, gondos munkájukért köszönet illeti a szerkesztőket. A konferencia ugyanakkor jól mutatta azt is, hogy még mindig milyen nagy vonzerőt jelent nemzetközi viszonylatban is Goldziher Ignác neve.

Iványi Tamás

FARHAD DAFTARY: AZ ISZMÁ^ˆILITÁK RÖVID TÖRTÉNETE. EGY MUSZLIM KÖZÖSSÉG HAGYOMÁNYAI

Fordította Hajnal István. L'Harmattan, Budapest, 2006, 289 oldal

Az iszmá^ˆilita mozgalom a sí^ˆita iszlám legjelentősebb korai áramlata volt, amely a 8. században jött létre Dél-Irakban, és kezdetől fogva erőszakosan is fellépett a szunnita (ortodox) alapon álló abbászida kalifátus ellen. Két alkalommal jutottak hatalomra az iszmá^ˆiliták: először a 10–12. század között a Fátimidák a Magreb térségében, majd Egyiptomban, Szíriában és Arábia szent helyein, aztán pedig a nizárita állam jött létre ezen ideológia alapján a 11–13. század között Szíriában és Iránban (ezeket ismeri a világ aszaszinok néven). A szóban forgó tanítások részben titokzatosságuk, részben pedig a többi iszlám irányzat ellenséges hozzáállása miatt egészen az utóbbi időkig meglehetősen ismeretlenek voltak, és csak eltorzított formában jutottak el Európába.

Jóllehet államaik már réges-rég megszűntek, iszmá^ˆiliták ma is szép számmal élnek szerte a világban. Tudományos központjuk Londonban van (*The Institute of Ismaili Studies*), amelynek igazgatója, a jelen könyv szerzője, Farhad Daftary egész életét annak szentelte, hogy a világ hiteles és részletes képet kapjon az iszmá^ˆiliták történetéről, tanításairól és jelenlegi helyzetükről. Magyarországon Hajnal István az iszmá^ˆilita stúdiumok atyja, nemcsak egyetemi óráin és tudományos cikkei révén, hanem azzal is, hogy ez már a második Daftary könyv, amelyet magyarra fordít, ill. amelynek megjelenését gondolzza. (Az előző kötet *Az aszaszin legendák* címet viselte.)

A könyv, a szerző és a fordító előszava után, öt nagy fejezetre oszlik. Az első fejezet egyrészt összefoglalja történetüket, másrészt átfogó tudománytörténeti ismereteket ad. Címe: „Az iszmá^ˆilita történelem és historiográfia: fejlődési szakaszok, források, kutatások.” Ez a következő témakörökkel foglalkozik: az iszmá^ˆilita történelem szakaszai; az iszmá^ˆilita historiográfia fejlődése; a muszlimok iszmá^ˆilita-ellenes írásai; az aszaszin legendák és a középkori nyugatiak; a keletkutatás perspektívái; az iszmá^ˆilita kutatások modern fejlődése.

A második fejezet címe: „Eredet és korai történet: sí^ˆiták, iszmá^ˆiliták és qarma^ˆitk”. A témák: nézeteltérések a korai iszlámban; a sí^ˆa eredete; a sí^ˆa korai története; a 6. sí^ˆita imám, Ğa^ˆfar aš-Šādiq, aki azért jelentős egyénisége a sí^ˆa történetének, mert ő az utolsó, akit még majdnem minden irányzat elismer, sőt, a szunniták között is nagy megbecsülésnek örvend. Utána következik a legkorábbi iszmá^ˆiliták taglalása, hittérítő tevékenységük a 9. században, majd ugyanebben a században a szakadás a mozgalomban; s végül a korai iszmá^ˆilita doktrína ismertetése.

A harmadik fejezet azzal a korról foglalkozik, amelyik a legismertebb és legérdekesebb részét képezi az iszmá^ˆilita történelemnek: „A fátimida korszak: misszió [*da^ˆwa*] és államiság [*dawla*]”. Ezen belül az altémák: a fátimida kalifátus megalapítása és megszilárdítása; fátimida sikerek al-Mu^ˆizz idejében (10. század); az iszmá^ˆilita filozófiai gondolkodás Iránban; a fátimida iszmá^ˆilita

daʿwa és a *dāʿik* [hittérítők]: Kairó és a szigetek; az 1094-es nizārī-mustaʿlī szakadás; késői Fátimidák és a korai mustaʿlī iszmáʿiliták.

A negyedik fejezet talán a legtöbbet emlegetett darabja Európában az iszmáʿilita történelemnek: az aszaszinok kora. Címe: „Az Alamút időszak a nizārī iszmáʿilita történelemben”. Témái: Ḥasan-i Šabbāḥ és a perzsiai iszmáʿilita felkelés; a *taʿlīm* doktrína és a nizārīta állam megszilárdítása; holtpont a nizārī-szeldzsuk (sīʿīta-szunnita) küzdelemben; a feltámadás meghirdetése; közeledés a szunnita iszlámhoz; az iszmáʿilita államiság utolsó évtizedei.

Az ötödik fejezet: „Késői fejlemények: folyamatosság és modernizáció”. Témái: az Alamút utáni rendszer jellegzetességei és a kutatás nehézségei; az Alamút utáni korai évszázadok és a nizārī kapcsolatok a szúfizmussal; a nizārītak újjászervezése; a 13–14. századi szervezkedések; jelenkori fejlemények a nizārīta közösségben.

A könyv a fordító által készített kitűnő és hasznos tudományos apparátussal fejeződik be. Ez kislexikont tartalmaz, bibliográfiát, név- és tárgymutatót, illusztrációkat, táblázatokat és térképeket. Ez utóbbiakat Major Balázs adta hozzá ehhez a szép és fontos kötethez.

Magyar nyelven sajnálatosan kevés elfogadható színvonalú könyv jelenik meg az iszlám történelmének témaköréből, így nálunk még nagyobb jelentősége van ennek a könyvnek, mint eredeti megjelenési helyén, Angliában. A könyvet haszonnal fogják forgatni mind a történészek, mind az egyetemista diákok, mind pedig az érdeklődő nagyközönség. Köszönet érte a fordítónak és a kiadónak egyaránt.

Iványi Tamás

MONGOL JÁTEKOK ÉS VERSENYEK

Szerkesztette Birtalan Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006, 264 oldal + [14] oldal kép + [1] oldal

Tíz szerző, a szerkesztő és tanítványai tanulmányait foglalja egybe ez a kézbeillő kis könyv, a Ligeti Lajos alapította *Kőrösi Csoma Kiskönyvtár* 27. kötete, mely a mongol állam születésének nyolcszázadik évében látott napvilágot. A tárgya a mongol művelődéstörténet fontos része; igen kiterjedt, mind térben és időben, és kapcsolatai messze túlnyúlnak a régi és a mai mongol világ határain. Tekintélyes irodalma van mongol és más nyelveken: áttekintése és bemutatása nem gyerekjáték. A munka nemcsak hasznos összefoglalás: számos újdonságot, saját gyűjtésből és önálló kutatásból eredő műveltségi, tárgyi, irodalmi és nyelvi tényt, eszmét, párhuzamot és összefüggést kínál a magyar olvasónak.

A szerkesztő előszava (5–6. oldal) valójában bővített, értékelő tartalomjegyzék, míg a tényleges lista a könyv utolsó, számozatlan lapján olvasható. A tartalmat itt a jegyzéktől némiképp eltérő rendben sorolom elő, kezdve a ha-

gyományos versenyjátékokkal, melyek összefoglaló neve a *nádom* (eredeti jelentése szerint egyszerűen csak 'játék'), bővebben az *eriin gurwan naadam* 'a férfiak három versenyjátéka' – lovasverseny, íjászverseny és birkózás. Ezek eredetük szerint a férfiak békeidőbeli hadijátékai, de ahogy múlt és múlik a férfivilág dicsősége, a három közül egy maradt csak a férfinépé, a birkózás. A nyilazásban már nők is részt vehetnek (igaz, a história és a Geszer-ének is ismer jeles íjásznőket, pl. Kutulunt és Alu Mergent), lovasversenyben pedig alig tizenéves kisfiúk és kislányok a lovasok.

A tanulmányok közül ezek körébe tartozik a hármas versenyjáték történetének rövid foglalata (Birtalan Á., 11–16. oldal), a burját *surxarbaan* ismertetése (ez eredeti jelentése szerint 'szíjlövés', azaz íjászat, de ma a hagyományos nemzeti ünnepi versenyjátékok közös burját neve; Stefan Krist, 17–23. oldal), a ma is legnépszerűbb versengés, a birkózás két írásban: birkózás a történeti irodalomban és a népköltésben (Barta Zsolt, 86–99. oldal, itt elfért volna még Rasídu-d-dín története egy nagyerejű perzsa birkózóról, kinek Ögödej nagykan egy holdarcú mongol szüzet ajándékozott, hogy sok jó birkózót nemzzen) és a 20. századi mongol birkózó bajnokságok (Kovács A. Endre és Nagy Tamás, 100–117. oldal), majd a lovas verseny (Rákos Attila, 118–147. oldal) és az íjászat, az íjak és nyilak, a különböző húrfogások, az íjkészítés és az íjászversenyek tüzetes bemutatása (Kun Péter, 148–168. oldal; Varga Ferenc, 169–235. oldal).

Igen részletes képet kapunk a sokféle csigacsontjátékról és a csigacsont szent vonatkozásairól (Birtalan, 24–73. oldal), valamint a vele való jóslásról (Sultan Anar, 74–85. oldal; idézi e jövődölés saját gyűjtésű eredetmondáját).

A hagyományos pusztai játékok városi továbbélését, újabb játékok megjelenését vizsgálja Csornai Kovács Tamás úttörő tanulmánya, nem kevés, eddig másutt nem jegyzett tárgyi és nyelvi ténnyel (236–264. oldal), amilyen pl. a labdajáték *tömösdöx* 'krumplizás' és a kártyás szerencsejáték *dollardax* (vagy *doolordox*) 'dollározás' és neve.

Néhány "műfaj" és részlet, amely tovább hízlalhatta volna a könyvet: kacsázás (*čuluu doloolgox*), találós kérdést fejtő verseny (*onisgo taalcax*), nyelvtörök (*joroo üg*), kiszámolók, rajzmese, egy-két ostáblás játék, kicsit részletesebb írás a mongol sakkról és történetéről (*sitaranča* néven előfordul a 17–18. századi Geszer-kéziratokban, mind a játék, mind a neve török közvetítéssel került a mongolba az arab *šatranj*-ből, ahol indiai eredetű).

Minden tanulmányt külön forrásjegyzék kísért (Anar cikkéhez érdemes lett volna idézni C. Bawden vonatkozó munkáját; a *qurui* varázsigéhez K. Chabros *Beckoning Fortune* című könyvét).

Sok eredeti fénykép és jó szövegekőzi ábra segíti az olvasót.

A szövegben kevés sajtóhibát leltem, néhányat itt javítanék.

Yisünger feliratának utolsó szava (13. oldal, 4. jegyzet) helyesen *ontutulay-a* (későbbi megfelelője *ontuduluy-a*) 'messzire nyilazott' (nemrég

múlt időben). A szót negyven éve ujjaimmal is elolvastam a pétervári Ermitázsban őrzött kőlapon.

Az indiai hitvilágból elszármazott madárkirálynak, Garudának (104. oldal), mely különben a mongol főváros címerállata, ujjur írásos mongol neve helyesen *garudi* (később *yarudi*, sőt *gerüdi* is). Mandzsuelles jelkép szerepe nem valószínű (a mongolból való a mandzsu *yarudai* 'hím főnixsz', s ebből *gerudei* 'nőstény főnixsz', a mandzsuban a kínai *feng huang* megfelelői, boldogság-jelképek). A Garuda szerepel a tibeti Sa-skya pandita bölcs mondásainak korai közép-mongol fordításában, annak négyszögírást töredékében és abban a Budapesten őrzött harcsin kéziratában, melyet Ligeti Lajos ajándékozott a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának.

Egy csigacsontjáték sereg néven ismeretes: *xumbarai*, *xomboroi*, *jomboroi*, *omboroi* stb. (66–67. oldal). A *gümbaraa/gümer* (*matar*) 'krokodilus' szóval aligha fér össze egyik is (l. tibeti *kum-bi-ra* < szanszkrit *kumbhīra*). A *xomoboroi* alak nyilván sajtóhiba. Cewel értelmező szótárával egybehangzón a *Mongyol kelen-ü toli* (szerk. Norjin; Kökeqota 1999, 1418.) szerint a *qomboroi* (alapigéje *qomboroyida-*) az a játék, amelyben három vagy négy csigacsontot dobnak, s amelyben az nyer, akinek csupa egyformát vagy csupa különbözőt sikerül dobnia.

Egy kiegészítés a *mandala* fogalmához (14. oldal, 6. jegyzet): a mongol szó régi török és tibeti közvetítéssel ered végső soron indiai forrásból; nemcsak a mindenségnek, hanem a személyiségnek is leképezése, sőt e kettőnek, valamint eszmének s gyakorlatnak azonosító eszköze, s nemcsak síkbeli, hanem teljes három kiterjedésű alakja is van (lásd például a jelképtár címszót *A köztes lét könyvei* [Budapest, 1986], 152. lapján).

A csigacsontokból kirakott teknősbékához (44–46. oldal) említeném, hogy a jóval bonyolultabb madzsong játékban is van teknőc-alakulat. A "négy nehéz" jóslás messziről emlékeztet arra a nyugat-ázsiai jövődőlő módra, melyről néhány éve egy kelet-turkesztáni ujjur írásos török töredékből tanultam Peter Zieme segítségével, s melyet az arab homokjóslás tetragrammaival sikerült azonosítanom (lásd *Manuscripta Orientalia*, 9:2 [2003], 30–33). Ez azonban csak tizenhat társítást használ, míg a "négy nehéz" a 35 négytagú sorával (1 csupa különböző, 4 csupa egyforma, 12 esetben három egyforma s egy más, 6 esetben két-két egyforma, 12 esetben két egyforma s egy-egy más) nehezebb eset.

E gazdag tartalmú kötet méltó a neves sorozathoz és biztosan sok érdeklődőre számíthat nemcsak a belső-ázsiai műveltségekben járatos szakemberek között, hanem a művelt olvasók szélesebb körében is.

Kara György

KIÁLLÍTÁSOK

KÉZIRATOS KINCSEK A KÖNYVTÁR KELETI GYŰJTEMÉNYÉBEN Magyar Tudományos Akadémia, 2007. május 7–18.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményében őrzött értékes forrásanyag legféltettebb részét a kéziratok alkotják. A neves tudósok, kutatók hagyatékaként vagy utódaik adományaként a keletkutatás és a közművelődés hasznára bocsátott ritkaságokat a Gyűjteményben szakok szerint csoportosították, és bár a mai napig beszélünk például Szilágyi-, Kégl-, vagy Csoma-gyűjteményről, a nekik köszönhető kéziratos kincsek valójában nyelvi, kulturális azonosságuk alapján esetenként különböző egységekben kaptak helyet.

A forrásanyag nagy része mikrofilm-másolat formájában áll az orientalisztika kutatóinak rendelkezésére, az eredeti példányokhoz való hozzáférés feltételei többnyire igen szigorúak. A Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményében 2007 májusában *Kéziratos kincsek a könyvtár Keleti Gyűjteményében* címmel – az éves közgyűlés szakmai előadásainak orientalisztikai arculatához kapcsolódva – megrendezett kiállítás első alkalommal adott lehetőséget arra, hogy a páratlan kollekció gazdagsága a kultúra iránt érdeklődő nagyközönség számára is érzékelhető legyen. A tárlat a térbeli korlátok miatt csupán szűk keresztmetszetben mutathatta be az örökség műfaji, korbeli sokszínűségét, hiszen a Keleti Gyűjteményben őrzött kéziratok száma az alapítás óta mintegy megtízszereződött: a tibeti blokknyomatokat is beleszámítva számuk meghaladja a tizenötezret.

Összesen 16 tárlót töltöttek meg a török, arab, perzsa, héber, etióp (geez), mongol, tibeti, szanszkrit, kínai és batak kéziratok, illetve nyomatok; Kőrösi Csoma Sándor és Stein Aurél hagyatékából pedig levelek, fényképek és egyéb képi, illetőleg írásos emlékek kerültek vitrinbe, vagy paravánra.

A ma már több mint 800 dokumentumot számláló török kézirat-kollekció¹ 438 darabja Szilágyi Dániel (1831–1885)² isztambuli gyűjtéséből származik, de több török nyelvű forrást köszönhetünk Vámbéry Árminnak és Kégl Sán-

¹A török kéziratok katalógusa Hazai György és İsmail Parlatır professzorok munkájának eredményeképpen a közeljövőben jelenik meg.

²Szilágyi Dániel 1831-ben született Hajdúhadházon. Teológiai pályán indult, majd az 1848–49-es szabadságharcban vállalt katonai szolgálata után Kossuthal az Oszmán Birodalomba emigrált. Isztambulban létrehozott könyvkereskedése török jogtudósok és többek között magyar keletkutatók fontos forráslelőhelyévé vált. Vö. Csorba György–Sudár Balázs, Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel. in: *Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok*. Szerk. Csirkés Ferenc Péter – Csorba György – Sudár Balázs – Takács Zoltán. Budapest, 2003, 117–136; Csorba György–Sudár Balázs, Egy jeles magyar könyvgyűjtő Isztambulban: Szilágyi Dániel és hagyatéka. In: *Orientalista Nap 2003*. Szerk. Birtalan Ágnes és Yamaji Masanori. Budapest, 2003, 46–59.

dornak is. Vámbéry hagyatékából származik például a Mahmud Terdzsümán néven ismert, Bécsből származó portai tolmácsnak Magyarország történetét leíró krónikája (*Tárih-i Ungurusz*),³ amely egy Nagy Sándorról szóló részt is tartalmaz. Az 1540-es évekre datálható autográf kézirat újabb magyar fordítását Hazai György jelentette meg 1996-ban.⁴ A Keleti Gyűjtemény kilenc példányban, több változatban őrzi az anatóliai török irodalom egyik legnépszerűbb epikus művét, az *Ezeregy éjszakára* emlékeztető *Feredzs bád es-sidde* című mesegyűjteményt,⁵ amelynek legrégebbi, 1451-ből származó példánya került kiállításra. Emellett helyet kapott az *Iszkendernáme* egy későbbi, 18. századi, aprólékos miniatúrákkal díszített másolata⁶ és egy kétnyelvű (latin-török) tanmesegyűjtemény.⁷

A természettudományokat reprezentáló török kéziratok közül fontos föld- és vízrajzi ismereteket, a leírások mellett térképeket sűrít a 16. század első felében az oszmán flotta főtisztjeként (kapudán) tevékenykedő Píri Reisz 1521-ben elkészült munkája (*Bahrije-i Píri Reisz*), amelynek egy 17. századi másolata volt látható.⁸

A kilenc kiállított török kézirat mellett két, Ibrahim Müteferrika 1727-ben alapított nyomdájából származó ősnyomtatványt is megtekinthettek az érdeklődők. Az egyik magának a nyomdaalapítónak a munkája, amelyben az Oszmán Birodalom hanyatlásának kérdésével és a megújulás lehetséges útjaival foglalkozik (*Uszúlu'l-hikem fî nizámu'l-ümem*),⁹ a másik Musztafa Naima (1655–1716) kétkötetes oszmán történeti munkája, amelyet az első nyomtatott török krónikaként tartanak számon.¹⁰

A zömmel imakönyveket, vallásos és filozófiai tárgyú kéziratokat bemutató arab tárlat önmagában is kitűnően reprezentálta az iszlámnak a szavakhoz és az íráshoz fűződő szakrális viszonyát. A vallásos munkákon kívül jogtudományi, logikai, nyelvészeti alkotások találhatók a főként 18–19. századi példányokat tartalmazó arab gyűjteményben, amely a többi kéziratcsoporttól eltérően nem egy vagy két adományozó jóvoltából, hanem több kutató, gyűjtő hagyatékából került a Keleti Gyűjtemény birtokába.

³MS Török F. 57.

⁴Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. S. a. r. Hazai György. Budapest, 1996. A mű korábbi fordítását Blaskovics József készítette el: *A magyarok története – Tarihi-i Ungürüs/Madzsar Tárihi*, Budapest, 1982.

⁵MS Török F. 71. Kiadása: György Hazai–Andreas Tietze, *Ferec ba'd eş-şidde. "Freud nach Leid" (Ein frühosmanisches Geschichtenbuch)*. I–II. Berlin, 2006.

⁶MS Török O. 83.

⁷MS Török Qu. 60.

⁸MS Török F. 24.

⁹Kel. Ir. O. 612.

¹⁰Kel. Ir. F. 79/I–II.

Az iszlám kultúrájának meghatározó komponense, a perzsa irodalom első-sorban Kégl Sándornak,¹¹ illetve Vámbéry Árminnak köszönhetően van jelen a Keleti Gyűjtemény kéziratállományában. A 151 tételt számláló perzsa gyűjteményt a kiállításon mindössze öt kézirat képviseli, a két legjelentősebb Firdauszi *Sáhnáméja*¹² és Szádí műveinek gyűjteményes kötete (*Kolliját*).¹³ A perzsa kéziratok az általuk hordozott irodalmi értéken túl a könyvdíszítés gazdag szín- és mintavilágát alkalmazó sajátos művészi technikája miatt is külön figyelmet érdemelnek. A gyűjtemény legrégebbi kézírata a *Kalila va Dimna* igen korai, 1319-ből származó másolata, a többség azonban 18–19. századi másolat. A kiállítás is e későbbi korokban keletkezett munkákat mutatta be.

A héber kultúrkört megjelenítő, világviszonylatban is egyedülálló kéziratok Kaufmann Dávid (1852–1899) nevéhez fűződnek. Kaufmann a Budapesti Rabbiképző Intézet tanáraként és a középkori zsidó filozófia, történelem és kultúrtörténet kutatójaként tudományos igénnyel gyűjtötte a héber könyveket és kéziratokat. A gyűjtemény rendkívül értékes részét képezik a kairói zsidó hitközség genizájából származó, a legkülönbözőbb témákat felölelő töredékek.

A hebraika-kollekció közszemlére kerülő darabjai elsősorban a zsidó vallási hagyományok világába kalauzolták a látogatókat. A két 15. századi imakönyv (*mahzor*) közül a kisebbik, askenázi duktussal írt darab Ulmban,¹⁴ a másik, reneszánsz hatásokat mutató példány pedig Észak-Itáliában készült.¹⁵ Látható volt továbbá Eszter könyvének egy hagyományosan tekercs formájú kézíratos másolata, amelyet a 18. századi Itáliában készítettek,¹⁶ illetve Buda 1686-ban történt visszavívásának egyik értékes, az eseményeket a személyes sors tragikumán keresztül szemlélő forrása, a Prágában született Schulhof Izsák (1648 k.–1733) emlékirata, a *Budai Krónika* (*Megillat Ofen*).¹⁷

A kézíratos kincsek közt a keresztény kultúrát, írásbeliséget a Keleti Gyűjtemény kisebb terjedelmű, ám egyedülálló forráscsoportja, az etióp kéziratok állománya képviselte. A többnyire fa kötéstáblákkal ellátott, pergamenre írt, vallási tárgyú emlékek geez nyelven olvashatók. E 6–10. század között beszélt nyelv fokozatosan kikopott a használatból, s ma már csupán az etióp egyház liturgiájában él tovább. Az írás is egyedülálló: ez az egyetlen sémi írás, amely balról jobbra halad. A kéziratok a 19–20. században készült másolatok.

¹¹Kégl Sándor (1862–1920) nagy műveltségű földbirtokos, a Magyar Királyi Tudományegyetemen (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem) a perzsa nyelv és irodalom első tanára, az MTA levelező tagja volt.

¹²MS Pe. F. 3.

¹³MS Pe. F. 6.

¹⁴MS Kaufmann A. 383.

¹⁵MS Kaufmann A. 379/II.

¹⁶MS A. 15.

¹⁷MS A. 349. Magyar fordítása: Schulhof Izsák, *Budai krónika* [1686]. Ford. Jólesz László. Budapest, 1981.

A tárlat legváltozatosabb forrásanyagot felvonultató szakasza Belső-Ázsia híres kutatójának, a Selyemút mentén fekvő romvárosok feltárójának, Stein Aurélnak (1862–1943) állított emléket. A Brit Birodalom szolgálatában álló, ám magyar identitását mindvégig megőrző tudós gazdag örökséget hagyott a Magyar Tudományos Akadémiára: 1921-ben családi levelezését, 1922-ben kasmíri könyvtárának egy részét adta át az Akadémia könyvtárának. 1936-ban kelt végrendeletében nyomtatott könyveinek, illetve kézirat- és fényképgyűjteményének részleges átadásáról rendelkezett. A tudós modern kutatási szemléletéről árulkodó fényképszemlvények mellett többek között levelezéséből és a tunhuangi selyemfestmények reprodukcióiból kapott ízelítőt a közönség, de látható volt a kasmíri szent helyeket leíró Máhátmja-gyűjtemény és a Stein első belső-ázsiai útjáról készült, *Ancient Khotan* címet viselő tudományos beszámoló kézírata is.

A Ligeti Lajos (1902–1987) nevéhez köthető mongol-mandzsú gyűjtemény 350 kéziratot, illetőleg fanyomatot tartalmaz. Ezeknek körülbelül harmada az 1928–1930 közötti mongóliai és kínai kutatóúton került Ligetihez, aki később az Akadémiának adományozta őket. A mandzsú kéziratok egy része Bálint Gábornak (1844–1913) köszönhető, aki Széchenyi Béla kelet-ázsiai expedíciójának tagjaként jutott hozzá a művekhez. A mongol kéziratok közül a *Bölcs mondások kincsestárának* (*Subhāṣitaratnanidhi*)¹⁸ preklasszikus mongol és tibeti nyelvű változata, valamint *Az öt oltalom könyve* (*Pañcarakṣā*) című buddhista alkotás¹⁹ volt megtekinthető. Kiállításra került egy, a pokol leírását tartalmazó mongol nyelvű buddhista, valamint egy konfucianus írást tartalmazó mandzsú fanyomat is.

Az egyetlen, alapítását tekintve magyar kutató nevéhez köthető orientalisztikai tudományág, a tibetisztika mintegy 6000 tételre rúgó, kéziratokat és blokknyomatokat magába foglaló gyűjteményének kiállításra szánt példányai három tárlóba kerültek. A főként buddhista filozófiát, misztériumokat, ártó szellemek elleni varázsigéket tartalmazó és joggyakorlatokat illusztráló művek, az égtájakat őrző fejedelmeket megjelenítő borítók²⁰ egyszersmind a hosszúkás, ún. poti formátum, könyvkészítési technika jellegzetességeit, különböző változatait is bemutatták.

Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) személyéhez köthetők az ún. *Alexander-könyvek*, amelyek Csomának a tudós lámákhoz a legkülönbözőbb témákban intézett kérdéseire adott válaszokat tartalmazzák. Ez a forráscsoport a tibeti gyűjtemény legkülönlegesebb része. A többi, javarészt tibeti irodalomelméleti, nyelvészeti, csillagászati, történelmi, buddhista műveltséget bemutató

¹⁸MS Mong. 54.

¹⁹MS Mong. 78.

²⁰MS Tib. 47.

forráshoz Csoma vásárlás, illetve másoltatás útján jutott hozzá. Kőrösi Csoma Sándor személyének külön tárlót szenteltek a kiállítás rendezői.²¹

Az összefüggő, nagyobb forrásgyűjtemények darabjai mellett a kiállításon helyet kapott néhány, a Keleti Gyűjteményen belül nagyobb kollekcióhoz szorosan nem kapcsolható, mégis értékes írásos emlék, illetve metszet. Itt kell megemlítenünk többek között a Szumátra észak-nyugati részén használatos batak nyelven, indiai eredetű szótagírással írt leporello alakú könyvecskéket, egy 19. század elejéről származó, az ember eredetét buddhista szemszögből megvilágító japán kéziratot (*Genjinron*) és egy ugyancsak 19. századi festett, kínai selyemkönyvet, amely a Kínában élő kisebbségek szokásait taglalja 40 rajz kíséretében.

Megtekinthető volt továbbá néhány darab a Keleti Gyűjtemény ó- és újkori Egyiptomhoz kapcsolódó forrásanyagának kiemelt értékei közül, például Forray Iván (1817–1852) festményei, melyeket afrikai útja során készített, illetve a Napóleon egyiptomi expedíciójának „melléktermékeként” létrejött – a helyi élővilágot, az egykorú iszlám kultúra jellegzetességeit, illetőleg az ókori örökség értékeit megörökítő – metszetgyűjtemény (*Description de l'Égypte*) néhány rézkarcának lenyomata is.

A viszonylag rövid időre (2007. május 7–18.) megnyitott tárlat csak szűk spektrumban mutathatta be a Keleti Gyűjtemény kéziratállományának sokrétűségét. Azt azonban kijelenthetjük, hogy az orientalisztika kutatói után ezúttal a nagyközönség is közelebb kerülhetett a magyar kulturális örökség eme gazdag kincsestárához.

Kovács Nándor Erik

²¹A tibeti kéziratok és blokknyomatok katalógusa, Orosz Gergely munkája, 2008-ban jelenik meg.

DZSINGISZ KÁN ÉS ÖRÖKSÉGE**Magyar Nemzeti Múzeum 2007. május 24.–2007. szeptember 2.**

A Mongol Köztársaság 2006-ban ünnepelte államiségának, a Nagy Mongol Birodalom megalapításának 800. évfordulóját. Az jubileumi évben számos nagyszabású politikai és kulturális rendezvényre került sor, melyekhez tudományos konferenciák, kiállítások is kapcsolódtak Mongóliában és külföldön egyaránt. A Mongólián kívüli megemlékezések közül a legnagyobb és leglátványosabb a *Dzsingisz kán és öröksége* című vándorkiállítás, valamint a hozzá kapcsolódó rendezvénysorozat volt. Ázsia és Európa számos múzeumának a korszakra és a témára vonatkozó régészeti, történelmi, néprajzi, irodalmi és vallási emlékeit rendszerezte és mutatta be az először Bonnban megnyitott kiállítás. Bonnból Münchenbe, majd az ausztriai Schallaburgba, onnan Isztambulba került az anyag, amely 2007 májusában érkezett meg Budapestre, a Nemzeti Múzeumba, a sorozat utolsó állomására. Törzsanyaga mongóliai, németországi, franciaországi, oroszországi és vatikáni múzeumok tárgyaiból állt össze, de minden kiállítóhely hozzáadott valami újat is. Sajnos az eredeti tárgyi anyagból több már nem érkezhett meg Budapestre, mert a hosszas kiállítási időszak és a többszöri szállítás állagromláshoz vezetett.

A kiállítás legfőbb célja, hogy bemutassa az államalapító Dzsingisz kánt, aki a belső-ázsiai pusztákon olyan életképes nomád birodalmat hozott létre, melynek népe a kánságok széthullása után nem oldódott fel a többségi környezetben, mint ahogy ez számos megelőző nomád népességgel megtörtént. Az eredeti koncepció szerint a kiállítás bemutatta Dzsingisz örökségét, a mongolság sorsát a nagykan halálától napjainkig, átfogó képet nyújtva a 20. századi eseményekről is, bepillantást engedve a népi műveltség világába. Ez utóbbi részek azonban a magyarországi rendezésből többségükben kimaradtak.

A Nemzeti Múzeum kiállítása a belső-ázsiai füves puszta történeti emlékeivel vezeti be a mongolok történetét, ahol az i. e. 4. századtól kezdve az első évezred folyamán végig számos nomád birodalom jött létre. Az e korszakra vonatkozó tárgyi emlékek között több is a szkíta típusú mitikus állatküzdelmet jeleníti meg, látható köztük például a híres nojon uul-i nemezszőnyeg maradványa is. A hsziungnuk, türkök korszakát számos olyan lelet mutatja be, melyek az elmúlt évek nemzetközi – francia–mongol, török–mongol – régészeti expedíciói hoztak felszínre. (Ilyen például egy hsziungnu fejedelmi temetkezési kocsi vagy a kérdőjelesen a türk Bilge kagánhoz kapcsolható arany diadém.) A dzsingiszida birodalmat az egykori fővárosban, Karakorumban talált emlékekkel – a német–mongol régészeti feltárások anyagaival – jelenítették meg. Két kiállítóteremben Dzsingisz kán és utódai, Ögödej, Gűjük, Mőngke és Kubiláj nagykanok, valamint a Kubiláj öccsétől, Hülegütől származó ilkánok tartományjaiban (mongolul *ulus*) folyó gazdasági, politikai, katonai és szellemi életnek számos emléke látható. Igazi szenzáció az ujugur-

mongol írásbeliség két korai emléke: Gazan ilkán VIII. Bonifác pápához és Öldzsejtü ilkán szép Fülöphöz írott leveleinek másolata.

A mongol uralkodó elit körében két buddhista megtérést lehet a források alapján rekonstruálni; az első a 13. században a Nagy Mongol Birodalom megalakulásának idején, a második a 16. század második felében ment végbe. Ez utóbbi korszaknak kiemelkedő személyisége Öndör gegén (mong. Öndör gegegen), az urgai kolostor élő buddhája, aki nemcsak filozófus, egyházi vezető, hanem a mongol buddhista művészet legkiemelkedőbb egyénisége is volt; saját készítésű szobrai közül három, Mongóliában őrzött remekmű található a buddhizmust bemutató teremben. A buddhista szobrászat és tankafestészet alkotásai mellett több kéziratos és fanyomatos mongol és tibeti írásos könyv és szövegtöredék is bemutatásra került. Az utolsó teremben különböző témájú tárgycsoportok kaptak helyet: buddhista tárgyak (köztük egy rituális *cam*-viselet és maszk), 20. századi emlékek, mint az utolsó teokratikus uralkodó, a bogd kán portréja, valamint szertartási és népi hangszerek (köztük a lófejes hegedű, a *morin húr* [halha *moriin xuur*]).

A kiállítás – bár az eredeti koncepció számos fontos emlékcsoportja nem kerülhetett be a magyarországi változatba – széles körű és átfogó képet ad a mongolság történetének és műveltségének egyik fontos szakaszáról. Külön hangsúlyozandó, hogy milyen sokrétű magyarországi anyag bővítette a rendezést, elsősorban a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeum tárgyaiból.

A kiállítás mind a szakmai, mind a szélesebb közönség köreiben nagy érdeklődést váltott ki, sajnálatos azonban, hogy a tárgyakat csak meglehetősen szűkszavú ismertetések kísérik, s ez megnehezíti a megértést.

A kiállításához katalógus is készült, amely bemutatja a belső-ázsiai nomád birodalmak legfontosabb emlékeit, a mongol birodalom kialakulásának történeti hátterét és a mongol buddhizmus főbb jellemzőit: *Dzsingisz kán és öröksége. A Mongol Birodalom*. Szerk. Garam Éva. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2007, 43 oldal (a kötet szerzői: Birtalan Ágnes mongolista, Tomka Péter régész és Vásáry István turkológus).

Birtalan Ágnes

KRÓNIKA

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR HAGYATÉKA AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR HONLAPJÁN

2006 októberében, a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából újabb digitális gyűjteménnyel gazdagodott a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának honlapja (www.mtak.hu). Ezúttal a tibetisztika alapjait lefektető tudós utazó, Körösi Csoma Sándor (1784–1842) emlékének és hagyatékának szentelt elektronikus felületet a Könyvtár (<http://csoma.mtak.hu>).

A gazdagon illusztrált weboldal első fejezete két részre oszlik: Csoma életére és munkásságára. A Csoma életét és utazásait röviden bemutató szöveget a képernyő jobboldalán található térkép segítségével is végigkísérhetjük. Ugyanitt kapott helyet az a mintegy 70, jó minőségben kinagyítható digitalizált kép is, melyek között egyaránt megtalálhatók a tanulói leveleinek és keleti utazásának fontosabb állomásairól készült korabeli metszetek és későbbi fotók, valamint eredeti, illetve másolat formájában fennmaradt leveleinek reprodukciói.

Az első fejezet második, Csoma munkásságával foglalkozó részét Stein Aurél Gilgitben készített fekete-fehér fotói kísérik. A képek többsége a Keleti Gyűjtemény Csoma, illetve Stein hagyatékából, valamint az MTAK Kézirattárából származik.

A következő, szintén két részből álló fejezet a Csoma-hagyaték tibeti könyveiről ad rövid tájékoztatást. Ez a 38 könyvből álló kis gyűjtemény 1885-ben Duka Tivadar (1825–1908) jóvoltából került a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába. Duka, akivel a weboldal ötödik fejezete bővebben is foglalkozik, Csoma első életrajzírója volt. Ennek kapcsán kereste fel Körösi egykori kalkuttai kollégáját és tanítványát, Salamon Caesar Malant (1812–1894) 1883-ban az angliai Bournemouthban. Malan nemcsak számos érdekes részlettel gazdagította Csoma életrajzát, hanem az egykor, tibeti tanulmányai ösztönzésére Csomától kapott tibeti könyveket is továbbajándékozta Dukának. Ahogyan már említettük, a gyűjtemény két részre bontva szerepel a weblapon. Az egyik felét a Csoma által egykoron vásárolt nyomtatott, illetve kézzel írt könyvek alkotják, a másik felét pedig az ún. Alexander-könyvek képezik, mindkét esetben az eredeti munkák egyes oldalainak digitális reprodukcióival illusztrálva.

A gyűjtemény kettéválasztására azért került sor, mert míg az első csoportba tartozó könyvek többnyire jól ismert munkák, addig az Alexander-könyvek egészen különleges helyet foglalnak el a tibetisztikában. Ezeket a könyveket ugyanis személyesen Körösi Csoma Sándornak írták tibeti mesterei.

Az első említést egy ilyen könyv létezéséről 1928-ban tette a tibetista August Hermann Francke (1870–1930). Francke egy Ladakban tevékenykedő misszionáriustól, Joseph Gergantól (1880–1946) kapta azt a rövid könyvecskét, amelyről felismerte, hogy azt Csoma számára állította össze egy Kun-

dga'-chos-legs nevű szerzetes. A könyv megjelenésének hatására a Magyarországon őrzött hagyatékot is vizsgálni kezdték. 1933-ban publikált dolgozatában Ligeti Lajos rámutatott, hogy a Csoma anyagban legalább három hasonló könyv található, és ezek közül az egyik nagyon közel áll Francke szövegéhez. 1942-ben a Csoma-gyűjtemény katalógizálása során Nagy Lajos Gyula újabb ilyen jellegű könyvekre bukkant. Megállapította, hogy a Kun-dga'-chos-legs készítette könyv valójában 6 füzetből áll, így a Francke által kiadott könyv töredék, s mindössze annak első három fejezetét tartalmazza. A Ligeti Lajos által azonosított három Alexander-könyvön túl, formai és tartalmi jellegzetességek alapján, még egy könyvet sorolt ehhez a csoporthoz, ennek szerzőjét azonban nem tudta megállapítani. Erre csak évtizedekkel később, 1976-ban került sor, amikor Terjék József, a gyűjtemény újbóli katalógizálása kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy Csoma egyik levelében maga is említést tett e könyvről, s eszerint annak szerzője Sangs-rgyas-phun-tshogs volt. Jelenlegi ismereteink szerint négy Alexander-könyv található az Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Ezek 8 hasonló méretű és alakú füzetből állnak, és 5 nagyobb témát érintenek.

A könyvek keletkezésének időpontját is sokáig homály fedte, ugyanis csak az egyik kolofonjában található datálás. Ez a mű 1824-ben készült a ladaki Rdzong-khul kolostorban, szerzője Tshul-khrims-rgya-mtsho szerzetes volt. A többi könyv hozzávetőleges datálása Terjék József nevéhez fűződik, aki ehhez ismét Csoma levelezését hívta segítségül. Megállapította, hogy Csoma már az 1825. május 5-én kelt, Charles Pratt Kennedyhez (1789–1875) írott levelében említést tett mindegyikükről. Ezek szerint a könyvek első tibeti útja során, 1823 júniusa és 1824 októbere között kerültek Csoma birtokába.

Szerkezetük alapján az Alexander-könyvek két típusra oszthatók: az egyik felük (No. 3, 4) Csoma tibeti mestereihez intézett kérdései és az ezekre adott válaszok alapján mutat be egy-egy témát, ebben az esetben a műveket maguk a kérdések tagolják részekre, a másik felük pedig egy adott műnek a kivonatolása vagy ismertetése (No. 6), illetve egyes tudományterületek rövid bemutatása (No. 8).

Mindkét szövegtípus ismert a tibeti irodalomban. Az előbbit „kérdés-feletnek” vagy tibetiül *dris-lan*-nek hívják – így nevezik a címükben, illetve a témamegjelölésnél a kolofonjukban ezt a két Alexander-könyvet is –, és gyakori műfaja a vallási kérdésekkel kapcsolatos levelezéseknek. A másik típus, amikor összefoglalást vagy ismertetést adnak egy terjedelmesebb munkáról, illetve valamely tudományterületről, szintén gyakori műfaj, a Keleti Gyűjtemény Mongóliából származó tibeti könyvei között tucatszám találkozhatunk hasonló szövegekkel. Mindkét szövegtípus elsősorban oktatási célra vagy emlékeztetőként szolgált.

A könyvtár új digitális gyűjteményében a No. 4-es katalógusszámú Alexander-könyvből kaphatunk hosszabb ízelítőt; ez egyben a weboldal harmadik

fejezete. A könyv címe a kolofonban: „Az európai Sken-dha (=Szkander, vagyis Sándor) kérdései”.

A négy füzetből álló, hat kérdéskört taglaló könyv szerzője a Rdzong-khul kolostor apátja, Kun-dga'-chos-legs volt. A könyv a tradicionális tibeti buddhista kompilációk szerkezetét követi, bevezető részében megtalálható a tiszteltetés, az áldás, az eskütétel és az ajánlás, s csak ez után következik a tárgyalás. Csoma első kérdése a buddhista kozmológiára és kozmográfiára vonatkozott, vagy ahogyan a szövegben szerepel: a világ keletkezésére, fennállására és pusztulására. Kun-dga'-chos-legs az i. sz. 4. században élt indiai filozófus, Vasubandhu híres munkáját, az Abhidharmakoshát vette alapul a kérdés megválaszolására. E fejezet került fel a weblapra, ahol az eredeti oldalak digitalizált képei alatt, a tibeti szöveg átírása és fordítása is olvasható.

A weblap negyedik fejezetében Körösi Csoma Sándor két fő művéhez, a *Tibetan–English Dictionary*-hoz és a *Tibetan Grammar*-hoz írott előszavait találhatjuk. Mindkettőben fontos utalásokat találhatunk utazására, célkitűzéseire és az általa elvégzett munkára vonatkozóan.

A következő, az ötödik rész Duka Tivadarról szól. Körösi Csoma Sándor kapcsán kapott helyet az oldalon, hiszen ő volt első életrajzírója, hagyatékának összegyűjtője és emlékezetének legfőbb ápolója, sőt, egyes vélemények szerint munkája nélkül ma szinte semmit sem tudnánk Csomáról. Duka azonban nem egyszerűen Csoma életrajzírója volt, hanem olyan nemzetközileg is elismert polihisztor, aki bár 1849-ben elhagyni kényszerült hazáját, mégis a korabeli magyar kultúra és tudomány egyik legnagyobb, önzetlen támogatója maradt. Rövid életrajza mellett az oldalon elolvashatjuk néhány, a Keleti Gyűjtemény Duka hagyatékához tartozó eredeti levelét, valamint az általa készített Csoma életrajz magyar és angol nyelvű változatát. Ugyanitt megtalálható a „Duka Tivadar emlékezete” címet viselő gyászbeszéd Stein Auréltól.

Végül, a weblap utolsó fejezetében rövid áttekintést kaphatunk a Keleti Gyűjtemény Mongóliából származó mintegy 6000 tételes tibeti kollekciójáról.

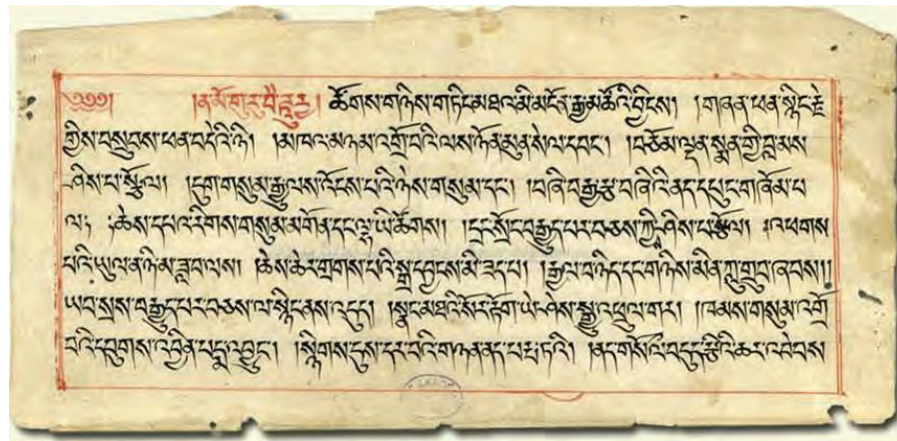
A digitális gyűjtemény magyar, angol és spanyol nyelven egyaránt olvasható. A projekt felelőse Dévényi Kinga volt, összeállították Kelecsényi Ágnes és Orosz Gergely. A magyar szöveget, a tibeti szöveg átírását és fordítását Orosz Gergely készítette. Szerkesztette Sajó Tamás. Az angol fordítás John T. Cull, a spanyol Antonio Bernat Vistarini munkája. A megvalósítást a Pro-Bibliotheca Alapítvány támogatta.

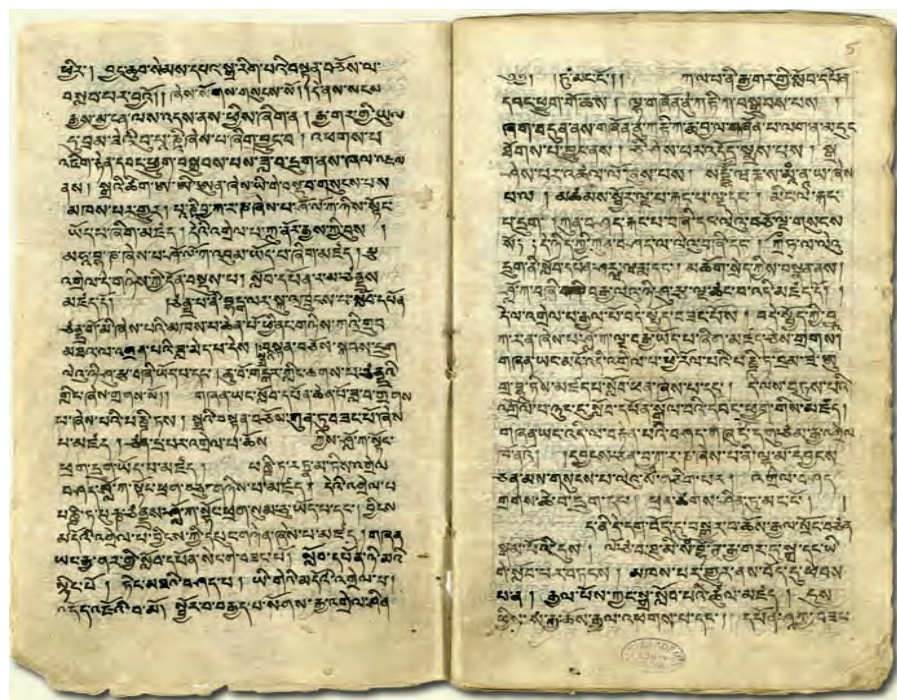
Jobbra: Csoma-gyűjtemény, No. 37. „Sarasvatī örömeke”, Daṇḍin híres verstani művének, a Kāvyaadarśának tibeti kommentárja az 5. Dalai Lámától (1617-1682), fol. 1.

Középen: Csoma-gyűjtemény, No. 16. „A mindentudáshoz elvezető gyors út”, a 2. Paṇ-chen Láma (1663-1737) magyarázata a megvilágosodáshoz vezető fokozatos út filozófiájához, fol. 1

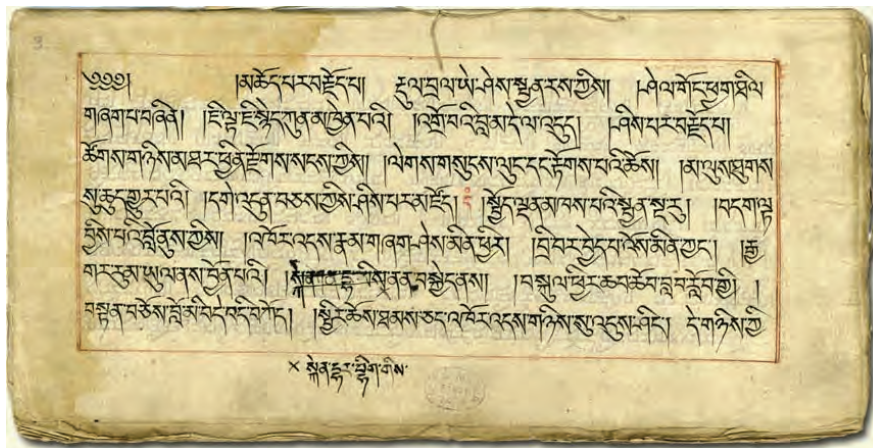
Balra: Csoma-gyűjtemény, No. 5. Tāranātha (1575-1634) Śākyamuni Buddha életét elbeszélő költeménye, „A hit száz irányban felragyogó Napja”, fol. 1.

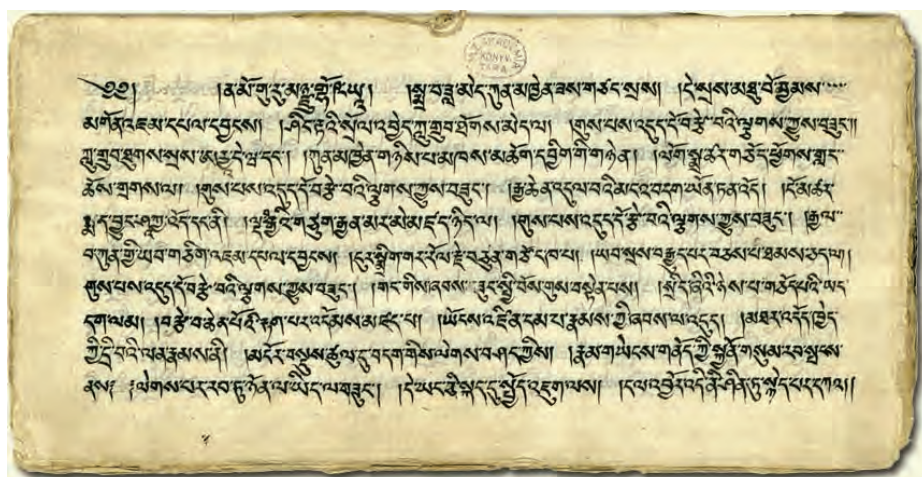
Csoma-gyűjtemény, No. 6/a. „A nyolcágú orvoslás, megjegyzések a ‘Négý Tantrához’”, fol. 1.

Csoma-gyűjtemény, No. 8. Csoma költészettel foglalkozó könyve, fol. 4–5.

Csoma-gyűjtemény, No. 4/a. „Az európai Szken dha kérdései”, fol. 1.

Csoma-gyűjtemény, No. 3. „A filozófiai rendszerek tengerére szálló hajó – kérdések és feleletek”, fol. 1.

Duka Tivadar (1825–1908)

IRODALOM

Francke, August Hermann, Die Fragen von Alexander. Eine von Alexander Csoma de Kőrös hervorgerufene tibetische Schrift. *Ungarische Jahrbücher* 8 (1928) 357–377.

Ligeti, Louis, Ouvrages tibétains rédigés à l'usage de Csoma. *T'oung Pao* 30 (1933) 26–36.

Nagy, Louis Jules, *Tibetan Books and Manuscripts of Alexander Csoma de Kőrös in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. (Bibliotheca Orientalis, 5.) Budapest, 1942.

Terjék, József, *Kőrösi Csoma dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményében*. Budapest, 1976.

Orosz Gergely